

૪૬૧૨

૨૬૫૫

શ્રી વૈભ અભ્ય પુસ્તકાલોક

વર્ષ ૨૦: ૨૫ ક્ર: ૪
ક્રમાંક : ૨૩૨

4669

विषय-दर्शन

अंक :	लेख :	लेखक :	पृष्ठ :
१.	संयम :	(संकलित)	५१
२.	धूपदीप :	पू. पं. श्री कनकविजयल	५२
३.	शोधभोग पाठ्य लक्ष्य केन्द्रित करवाणी नरः :	श्री. मोहनदास टी. योकरसी :	५५
४.	अभंड नोट :	पू. पं. श्रीधरधरविजयल :	५७
५.	पंच काव्योंके टीकाकार नरवेष सरस्वती श्री. चारित्र वर्द्धन ।	श्री अग्रचंदजी नाहटा :	५९
६.	एक अमेरिकन विद्वानकी खोज-पृथ्वी गोल नहीं, चपटी है ।	श्री. हरिराम नागर :	६६
७.	वीरमपुर और नाकोडा तीर्थकी प्राचीनता ।	श्री. भंवरलालजी नाहटा :	७२
८.	पू. विद्याविजयल म. ना काणधर्म प्रसंगे समितिमें करेलेो ठराव :		टाइटल पेज २

पू. विद्याविजयल म. ना काणधर्म प्रसंगे
नै. ध. स. प्र. समितिमें करेलेो ठराव.

परम पूज्य मुनिराज श्री. विद्याविजयल म. ना
सं. २०११ना भागधर वटि १२ ने भंगणवारना शैल काण-
धर्म पाभ्याथी नैन समाजने न पूरी शक्य जेवी ज्योड
आवी पडी छे. स्वर्गस्थ मुनिराज आ समितिमां पडेलेथी
न पांथ पूज्योनी समितिमांना ज्येक वरायेला सत्य डता.
समितिना संचालनमां तेमजे कीमती क्षणो आभ्ये डता.
स्वर्गस्थ मुनिराजे समितिनी करेलेी सेवा भाटे आ समिति
तेमनेो भूष भूष आभार माने छे. अने तेज्योश्रीना शिष्य
तेमज गुनुबाध ज्यो उपर आवी पडेला दुःखमां समवेदना
नाडेर करे छे.

॥ ॐ અર્હમ્ ॥

અસ્થિલ ભારતવર્ષીય જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક
મુનિસમ્મેલન સંસ્થાપિત

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિનું માસિક મુખપત્ર
જેશિંગમાઈની વાડી : ધીકાંટા રોડ : અમદાવાદ (ગુજરાત)
તંત્રી : ચીમનલાલ ગોકળદાસ શાહ

વર્ષ : ૨૦

વિક્રમ સં. ૨૦૧૧ : વીર નિ. સં. ૨૪૮૦ : ઈ. સ. ૧૯૫૫

ક્રમાંક

અંક : ૪

પોષ વદિ ૭ શનિવાર : ૧૫ જાન્યુઆરી

૨૩૨

સંયમ

સંયમ ભારતીય સંસ્કૃતિનો આત્મા છે. કાચબો સંયમનું પ્રતીક છે. સંયમ વિના મૃત્યુજય પાસે પહોંચી ન શકાય.

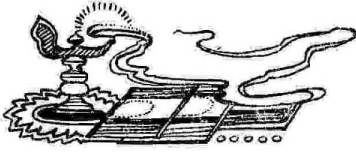
કાચબો પોતાનાં સઘળાં અંગો સંકોચીને પડી રહે છે — જરૂર જણાય ત્યારે વિકાસનો અવસર આવે છે ત્યારે અંગોપાંગ વિસ્તારે છે. સાધના માત્રમાં સંયમની જરૂર રહે છે.

વિષયલોગમાં રચ્યાપચ્યા રહેનારા લોકોને પણ આપણા સંત-સાધુઓ મીઠી-મર્માળી વાણીમાં હમેશાં એમ જ કહેતા આવ્યા છે કે, તું વિષયોની જાળમાંથી એકદમ છૂટી શકતો ન હોય તો તેની ચિંતા કરીશ મા. લોભ લાલચ મૂકી શકતો ન હો તો લોભવૃત્તિને એકદમ કાબૂમાં લઈ લેવાનું સાહસ કરીશ મા. ખુશીથી ખાઈ-પીને મજા કર. પૈસા લેવા કરવા હોય તો કરી લે. અને ગાળા-ગાળી કે મારામારી કરવી હોય તો પણ તને છૂટ છે. જન્મ-જન્માંતરથી તને જે ટેવો પડેલી છે તે એકદમ નહિ છૂટે.

એટલી એક વાત યાદ રાખજો — પશુપક્ષી પણ સંયમ પાળે છે. તું તો માણસ છે, બુદ્ધિશાળી છે. ધીમે ધીમે પણ સંયમને કેળવવા માંડ. જેઓ આંખો મીંચીને પણ લોગો લોગવે છે તેમની લોગ લોગવવાની શક્તિ થોડા વખતમાં જ અરબાદ થઈ જાય છે. તું લોગો ધરાધર લોગવી શકે એટલા ખાતર પણ સંયમ રાખ. અકરાંતિયાની જેમ એક જ વખતે ખૂબ ખાઈ લેનાર પાછળથી પીડાય છે. પણ રોજ રોજ સંયમપૂર્વક આહાર કરનાર તાંદુરસ્ત રહીને એનો ઉપલોગ કરી શકે છે.

પશુને જેમ એનો માલિક ધીમે ધીમે પળોટે છે તેમ સંત-સાધુઓ પણ જિજ્ઞાસુઓ, ભાવિકોને આ રીતે સંયમ-વ્રત-યમ-નિયમાદિના રાજમાર્ગ ઉપર મૂકી દે છે.

(સંકલિત)

ધૂપ દીપ

લેખક :—પૂજ્ય પંન્યાસ શ્રી. કનકવિજયભ

૯

ધન્ય ! પ્રજાવત્સલ રાજવીને !

જે કાળે મગધ સામ્રાજ્યની આજુ ભારતદેશના વૈશાલી પ્રદેશો પર ફેલાયેલી હતી, તે સમયની આ વાત છે. આજથી લગભગ ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાંનો એ ઐતિહાસિક પ્રસંગ છે.

મગધ સામ્રાજ્યની વિશાલ સત્તાનો દોર, તે સમયે મહારાજા શ્રેણિકના હાથમાં હતો. શ્રમણુ લગવાન શ્રી. મહાવીર પરમાત્માનો તે અનન્ય ઉપાસક હતો. રાજા શ્રેણિક ન્યાયનિષ્ઠ તથા પ્રજાપાલક રાજની હતો. મગધદેશની કીર્તિ તથા તેની સમૃદ્ધિને સાંભળીને ઠેઠ નેપાળદેશના વ્યાપારીઓ મગધની રાજધાની રાજગૃહીમાં એક અવસરે ફરતા ફરતા આવી ચઢ્યા. દૂર દૂર દેશોના વ્યાપારીઓ, કારીગરો, વિદ્વાનો, કલાકારો ઇત્યાદિ સહુ હિંદમાં પહેલવહેલાં પગ મૂકતા, ને જ્યારે તેઓના કાને મગધ સામ્રાજ્યના વૈભવની ગૌરવગાથાઓ સાંભળવા મળતી, એટલે તે સહુ મગધના પાટનગર રાજગૃહીના અગણે તેના વૈભવને નિહાળવા ઉત્સુક દિલે દોડી આવતા.

નેપાલના વ્યાપારીઓ પાસે મહામૂલ્ય રત્નકંબલો હતી. ખાસ નેપાલના પ્રસિદ્ધ કારીગરોએ બનાવેલી આ શાલો ખૂબ જ અમત્કારિક અને કિંમતી હતી. નેપાલ સિવાય દુનિયાના કોઈ પણ દેશમાં આવી શાલો તૈયાર થતી ન હતી. નેપાલનો રાજા આ કારીગરોને ઉત્તેજન આપી, પોતાના દેશની આશ્ચર્યકારક કારીગરીને પરદેશના બજારોમાં ઉમંગભેર મૂકતો.

અલંત મુલાયમ બિનમર્થી બનાવેલી આ કાંબળીઓ, ઉપભોગનું અનુપમ ઉપકરણ ગણાતું. રાજા-મહારાજા, કે ધનકુબેર શ્રેષ્ઠી-સામંત સિવાય આ કાંબળને વસાવવાની કોઈની તાકાત નહોતી. અંગ ઉપરનાં ઉપવસ્ત્રોમાં આ શાલ, રત્ન સમાન હતી. તેમજ તેની કિનારો કિંમતી રત્નોથી અંકિત હોવાના કારણે તે કાંબળો 'રત્નકંબલ' ના નામે પ્રસિદ્ધ હતી.

નેપાલથી રત્નકંબલોને લઈને રાજગૃહીમાં પેસતા વ્યાપારીઓએ જ્યારે મગધના પાટનગર રાજગૃહીની સમૃદ્ધિ, શોભા તથા જોએ આકાશને ચડીને જોલાં દેવમંદિરોનાં રત્નજડિત સુવર્ણ કલશો, ધનકુબેર શ્રેષ્ઠીઓની આભની અટારીએ લહેરતી હવેલીઓ નજરે નિહાળી, ત્યારે તેઓ ધડીભર તો આશ્ચર્યના નિરવધિ સાગરમાં ડૂબી ગયા. રાજગૃહીના વૈભવોને જોતાં જોતાં તે વ્યાપારીઓએ રાજભવનના મુખ્ય દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યો.

મહારાજા શ્રેણિકના રાજભવનની સાદાઈ જોઈને તે લોકોને મંડવણુ થઈ ને શ્રેણિકની સમક્ષ તેઓને લઈ જવામાં આવ્યા. મગધના સર્વસત્તાધીશ શ્રેણિકની ભવ્ય મુખમુદ્રાને નિહાળતાં, નેપાળના વ્યાપારીઓ કદપી ન શક્યા કે, 'મગધ સામ્રાજ્યનો માલિક મહારાજા શ્રેણિક આટલો સાદો કેમ હશે ? મહારાજાના ચરણોમાં પોતાનો માલ ખૂલ્લો કરતાં, તેઓએ કહ્યું : 'રાજન્ ! ભારતના સર્વશ્રેષ્ઠ તથા સમૃદ્ધ સામ્રાજ્યના વૈભવ અને તેની જાહોજલાલીને સાંભળી અમે અહીં આવ્યા છીએ. અમારી પાસે મહામૂલ્ય રત્નકંબલો છે. આ રત્નકંબલોનો એ ગુણ છે કે, શિયાળાના દિવસોમાં એને જો શરીર પર ધારણુ કરવામાં આવે તો તે અલંત ઉષ્મા

અંક : ૪]

ધૂપ-દીપ

[૫૩

આપે છે અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં તેને અંગે ધારણ કરતાં તેમાંથી શીતળતા પ્રગટે છે; જે અંગને શીતળ રાખે છે. અને ચૌમાસાની ઋતુમાં તે શીતોષ્ણુ રહે છે. નેપાળદેશની આ કાંબળો, દુનિયાના કોઈ પણ પ્રદેશમાં મળતી નથી.’

મહારાજ એણિકે એ રત્નકંબલોને જોઈ, નેપાળ જેવા પાડોશી દેશની આવી અમૂલ્ય કારીગરીને જોઈ-જાણીને રાજ એણિકને અત્યંત આનંદ થયો. મહારાજએ વ્યપારીઓને રત્નકંબલનું મૂલ્ય પૂછ્યું. જવાબમાં વ્યપારીઓમાંનાં એક વ્યપારીએ મહારાજ એણિકને જણાવ્યું: ‘રાજન્! આ શાલ તો આપ જેવાના રાજભવનમાં જ શોભે! સામાન્ય માનવીનું આ ભોગવવાનું ભાગ્ય ન હોય. એક રત્નકંબલનું મૂલ્ય સવાલાખ સુવર્ણમુદ્રાઓ છે. આપના જેવા મગધના માલિકને તો આવી વસ્તુઓ આજે પગ લૂછીને કાલે ફેંકી દેવા જેવી ગણાય. આમાં દ્રવ્યનો કાંઈ પ્રશ્ન ન હોઈ શકે.’

એણિકે હસતાં હસતાં નેપાલના વ્યપારીઓને કહ્યું: ‘મારે માટે તો દ્રવ્યનો પ્રશ્ન જ મોટો હોઈ શકે! મગધનો વૈભવ કે મગધનો ધનભંડાર એ મારો નથી. એ તો કેવળ મારે સાચવીને સહુવ્યથ કરવાની વસ્તુ છે. મગધના સામ્રાજ્યનો હું સ્વામી નથી. એ સામ્રાજ્ય મારી પ્રજાનું છે. હું તો કેવળ એનો રખેવાળ છું. હું પ્રજાનો માલિક કે સ્વામી નથી. મારી પાસે છે પ્રજાના પાલક પિતાનું હૃદય અને માતાનું વાત્સલ્ય: મારે આનંદ-પ્રમોદ, વિલાસ કે વૈભવ ભોગવવાના ન હોય! એ બધું ભોગવવાનો અધિકાર મારી વહાલી પ્રજાનો છે.’

વ્યપારીઓની સામે દષ્ટિક્ષેપ કરતાં ‘મહારાજએ કાંઈકે ગંભીર બનીને ફરી કહ્યું: ‘તમે એક રત્નકંબલનું મૂલ્ય સવાલાખ સુવર્ણમુદ્રાઓ કહ્યું કેમ ખરું ને? પણ મારા પોતાના અંગત ઉપભોગ કે મોજ-શોખની ખાતર આમ લાખખો સોનામહોરો મારાથી કેમ ઉડાવી દેવાય? પ્રજાના સુખ-સગવડ કે આનંદની જ ચિંતામાં રહેતા મારા જેવાને આવા વિલાસો ન શોભે.’

નેપાલના વ્યપારીઓ મગધના સર્વસત્તાધીશ એણિક રાજાના મુખેથી બોલાતા આ શબ્દોને સાંભળીને ઘણાભર દિગ્મૂઢ થઈ ગયા. એમનો ઉત્સાહ ઓગળી ગયો. વાતાવરણમાં થોડીવાર નીરવતા છવાઈ.

વ્યપારીઓ વિચારવા લાગ્યા કે, ‘ભારતના વિશાલ સામ્રાજ્યનો એકનો એક માલિક આ શું બોલી રહ્યો છે? નાના બાલકની જેમ આવાં ઘેલાં એ કેમ કાઢતો હશે? શું કૃપણ કે સંકુચિત માનસનો તો એ નહિ હોય ને?’

મહારાજએ વ્યપારીઓનાં મોં પર છવાયેલી અકળામણને કળી લીધી : વાતાવરણની નીરવતાને ભેદતાં ફરી તેઓ બોલ્યા : ‘તમે કદાચ એમ કલ્પના કરતા હશો કે મગધના મહારાજને પોતાના ભોગ-વિલાસો પાછળ કે અંગત સુખ-સગવડ, મોજ-શોખ ખાતર લાખખો ખર્ચાં નાખતાં એનો હાથ કોણુ પકડે છે? પણ ના, મગધની પ્રજા એ મારા વહાલા સંતાનના સ્થાને છે. મા કે આપ, પોતાના સંતાનને ભૂખ્યા રાખીને, કેમ આઈ શકે? પોતાના સંતાનોને નાગાં કે ચીંથ્રેહાલ કપડે ટળવળતા રાખીને એ પોતાના અંગ પર કપડું કેમ ઓઢી શકે? મારી વહાલી પ્રજાએ પોતાના હૃદયમંદિરના સિંહાસન પર મને જે શ્રદ્ધા તથા સહુભાવથી પ્રતિષ્ઠિત કર્યો છે તે શ્રદ્ધા એ મારો આનંદ; એ સહુભાવ એ મારી મૂડી, એ મારું ધન અને એ જ મારું સામ્રાજ્ય છે. મા પોતાના બાળકને ખવડાવીને ભૂખે રહેવામાં સુખ અનુભવે છે. પોતે ફાટિયું ચીથરું પકેરીને પોતાના ખ્યારા બચ્યાને મુઝાયમ કપડાથી ઢાંકે છે. પોતાના

૫૪]

શ્રી. જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ : ૨૦

વહાલા સંતાનના સુખની કલ્પનામાં વાત્સલ્ય ઘેલી માને પોતાની દુનિયા સમાઈ જતી લાગે છે. પોતાના સંતાનના સુખે એ દુઃખમાં સુખી બને છે. ઉદ્દેગમાં આનંદની મોજ અનુભવે છે.

‘તો મારી પ્રજ્ઞના સુખની કલ્પનામાં મને આજે આનંદ છે. એની શોભામાં મારું સ્વર્ગ છે. આ રત્નકંબલોનો વૈભવ મને શોભે નહિ. મને તે છાજે પણ નહિ, તમારી પાસેથી રત્નકંબલ ખરીદીને હું સવા લાખ સુવર્ણમુદ્રાઓનો ધુમાડો કરું, તેના કરતાં મારી પ્રજ્ઞના સુખ ખાતર ભલે એ ધન મારા ભંડારમાં પડ્યું રહે! આ મગધ સામ્રાજ્યના રાજભંડારમાં જે કોડોની મિલકત પડી છે, તે મારી નથી, મારા સુખોપભોગ કે અંગત સ્વાર્થને માટે એનો વ્યય કરવાનો મને અધિકાર નથી, એ સંપત્તિ મારી પ્રજ્ઞની છે. પ્રજ્ઞને કાજે, પ્રજ્ઞના સુખને સારુ એનો ઉપયોગ કરવાને હું બંધાયેલો છું. રાજ્યનો કે રાજ્યભંડારનો હું કેવળ ચોકીદાર છું.’

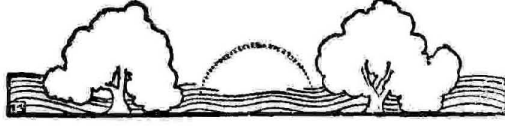
‘આજે તમે તમારો માલ મને વેચવા આવ્યા છો. તમારા માલનાં તમને નાણાં નહિ ઉપજતાં મારી પાસેથી તમે નિરાશ બનીને જશો, તે હું સમજું છું. તમારી આશાઓ લાંબીને લુકો બની ગઈ છે તે હું કહી શકું છું, પણ હું એ માટે નિરુપાય છું. તમે જ્યાં જ્યાં જાઓ ત્યાં એટલું કહેજો કે, સમૃદ્ધિના ભંડાર ગણાતા મગધના સામ્રાજ્યનો માલિક રાજ્ય શ્રેષ્ઠિક પોતાના આનંદ, પ્રમોદ કે વિલાસ, વૈભવો કરતાં પ્રજ્ઞ પ્રત્યેના સ્નેહ, વાત્સલ્ય તથા તેના સુખ, આનંદ તેમજ પ્રમોદને મહાન ગણે છે. પ્રજ્ઞની પુણ્યાર્થેના પૈસો પોતાના ઉપભોગ કે અંગત સ્વાર્થ ખાતર ઉડાવી દેવામાં એ નાનસ માને છે. મારા શરીરને કેવલ શણગારવા માટે હું મારી પ્રજ્ઞએ મને વિશ્વાસથી સોંપેલી મિલકતને પરદેશથી આવેલા વ્યાપારીઓના હાથમાં કેમ ફેંકી દઉં? મારું મન એમ કરવામાં અકળામણ અનુભવે છે. માટે તમે મારા નગરમાં, રાજ્યમાં, મારી પ્રજ્ઞ પાસે જાઓ! હું તમારા માલને નહિ ખરીદી શકું! મારી પ્રજ્ઞ તે ખરીદે, ભોગવે, પોતાના શરીરને શણગારે તેમાં જ મારું ગૌરવ છે.’

મહારાજ શ્રેષ્ઠિક પોતાના હૈયાની વાણીને શબ્દો દ્વારા વ્યક્ત કરતા ગયા, તે નેપાલના વ્યાપારીઓ સાંભળતાં કરી ગયા. મગધ સામ્રાજ્યના વૈભવોની કલ્પના કરતાં એક વખતે જોયો આશ્ચર્યમાં દિંગ થઈ ગયા હતા, તેઓ મગધનરેશના હૃદયની ઉદારતા, ભવ્યતા તથા તેની પ્રજ્ઞવત્સલતાને જાણી સાંભળીને ખરેખર, વિચારસાગરમાં અટવાઈ ગયા.

તેઓ જે ઉત્સાહથી આવ્યા હતા; જે આશાથી રાજભવનમાં પગ મૂકીને પ્રવેશ્યા હતા, તેઓનાં હૈયાંની તે આશાઓ કે મનોરથોના મિનારા ભલે આજે તૂટી પડ્યા. પણ તેઓ વિદાય વેળા સ્થળ દિલે નહોતા નીકળ્યા. કાંઈકે લઈને આવ્યા હતા, છતાં જતી વખતે તે વ્યાપારીઓ એની કાંઈ મહાન સ્વીક લઈને ગયા, જે ઇતિહાસના પાને ગૌરવપૂર્વક આલોખ્યાં તે મહાન વસ્તુ, પોતાની વહાલી પ્રજ્ઞ પ્રત્યેનું તેના પાલક રાજના હૈયામાં ઇલકતું વાત્સલ્ય! તેઓ હૈયાની આંખોથી નિહાળીને નીકળ્યા.

મગધનરેશ શ્રેષ્ઠિકે રત્નકંબલનો વૈભવ ફેંકી દીધો, પણ એની પાસે જે ફેંકી દેવા માટેનું હૃદય હતું, તેનું મૂલ્ય કદી થઈ શકે તેમ નહોતું.

સત્તાના સિંહાસને એકેલા સામ્રાજ્યના માલિકો આજે પણ મગધનરેશના હૃદયની એ ભવ્યતાને કે મહત્તાને પિછાની શકે તો કેવું સારું!

શોધખોળ પાછળ લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કરવાની જરૂર

લેખક : શ્રીચુત મોહનલાલ દીપચંદ ચોકસા

પુરાતત્ત્વની કાર્યવાહી જ્ઞૈન-અન્વેશન (શોધ)નો માર્ગ સરળ બનાવે છે. એ ઉપરાંત રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી લંડન તેમજ બંગાળી 'રૂપમ' પત્ર તથા ઇન્ડિયન આર્ટ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રી, સોસાયટી ઓફ ધી ઇન્ડિયન ઓરિએન્ટલ આર્ટ, મુંબઈ યુનિવર્સિટી, જર્નલ ઓફ ધી અમેરિકન સોસાયટી ઓફ ધી આર્ટ, લાંડારકર ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ, ઇન્ડિયન કલચર આદિ પત્રો અને ભારતીય વિદ્યા, શ્રી જ્ઞૈન સત્ય પ્રકાશ, જ્ઞૈન સાહિત્ય સંશોધક, જ્ઞૈન એન્ટીકવેરી, જ્ઞૈનક્રમ ઇન નોર્થન ઇન્ડિયા, જ્ઞૈનક્રમ ઇન સાઉથ ઇન્ડિયા, આદિ શોધખોળ સંબંધી પત્રોમાં તેમજ પુસ્તકોમાં જ્ઞૈન ઇતિહાસ તથા પુરાતત્ત્વ વિષયક અસંત મહત્ત્વપૂર્ણ સામગ્રી સંઘરાયેલી છે. જરૂર છે ફક્ત એ પાછળ સતત કાર્યશીલ રહેનાર વ્યક્તિઓની. જેમ ગેઝેટીયરના આધારે પ્રાચીન જ્ઞૈન સ્મારકો સંબંધી માહિતી સંગ્રહીત કરી શકાય છે તેમ ઉપરોક્ત સાહિત્યમાં સંગ્રહ કરાયેલ બાબતો ઉપરથી અભ્યાસી વિવેચકો જ્ઞૈનધર્મ સંબંધી વિગતવાર ઇતિહાસ તૈયાર કરી શકે છે. આ સામગ્રી એટલી વિશાળ છે કે એમાંથી માત્ર એકાદ ગ્રંથ જ નહીં પણ, સંખ્યાબંધ ગ્રંથો સર્જી શકાય.

જ્ઞૈન ગુફાઓ સંબંધમાં સ્વ. નાથાલાલ છગનલાલ શાહે (પાલણપુરવાસી) સારા પ્રમાણમાં સામગ્રી એકત્ર કરી હતી, પણ એ સર્વ પુસ્તકરૂપે જનતા સમક્ષ આવે તે પૂર્વે એ ગૃહસ્થ કાળના પંખમાં સપડાઈ ગયા અને સમાજ, તેમના પરિશ્રમનું ફળ જોવા ભાગ્યશાળી ન નીવડ્યો. જો કે એ પ્રકારની નહીં પણ એથી ભુદા પ્રકારની છતાં પુરાતત્ત્વને લગતી ઘણી બાબતોનો સંગ્રહ એનસાયકલોપીડિયાની પદ્ધતિએ સ્વ. ત્રિભોવનદાસ લ. શાહે પણ કર્યો હતો, છતાં જ્ઞૈન સમાજનું એ દિશામાં વાસ્તવિક લક્ષ્ય ન હોવાથી-આજના યુગમાં આવી બંધનતા સર્જન કેટલો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે એના યથાર્થ મૂલ્યાંકન કરવાની શક્તિ ન હોવાથી-એ ડોક્ટરના અવસાન સાથે એ ઉપર પણ પડદો પડી ગયો. આમ આપણી પાસે વર્તમાન કાળને આકર્ષે તેવો ખબરો છતાં એ પાછળ સતત કામ કરતી કોઈ સંસ્થા નહોવાથી અને એ પાછળ જીવન હોમી દેનાર વ્યક્તિ ન હોવાથી, વિશ્વના ચોકમાં એનો ખરો પ્રકાશ પાઘરી શકાયો નથી.

'ખંડેશના વૈભવ' નામા હિંદી પુસ્તકમાં મુનિરાજ શ્રી. કાન્તિસાગરે વિશાળ દૃષ્ટિ રાખી

૫૬]

શ્રી. જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ : ૨૦

ને જે વાતો કહી છે, એ સર્વને અહીં રજુ કરવાનો આશય નથી અને એ શક્ય પણ નથી. આમ છતાં જૈનશિલ્પ અને મૂર્તિકલા આદિ ઐતિહાસિક સાધનો સંકલિત કરનાર તેમજ એના પ્રકાશન કાર્યમાં દિલચસ્પી દાખવનાર જે કેટલાક વિદ્વાનો છે અગર હતા, એની ટૂંકી નોંધ અહીં એટલા સારુ આપવી વ્યાજબી ધારી છે કે એ વિષયમાં રસ ધરાવતી અન્ય અન્ય વ્યક્તિઓને જરૂર પડતાં, તેમનો સંપર્ક સાધવાનું સુલભ પડે. એમાંના જેઓ આજે દેહરૂપે અસ્તિત્વ નથી ધરાવતા, તેઓમાંના કેટલાક અક્ષરરૂપે મોજુદ છે જ; અર્થાત્ તેઓની કૃતિઓ આજે પણ દરિગોચર થાય છે.

ડૉક્ટર કુહરર, વિન્સેન્ટ એ રિમથ, ડૉક્ટર ભાંડારકર (પિતા-પુત્ર), ડૉક્ટર ફલીટ, ડૉક્ટર ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા, બાણુ પૂરણચંદ્રજી નાહર, મુનિશ્રી જિનવિજયજી, વિજયધર્મસરિજી, બાણુ કામતાપ્રસાદજી જૈન, ડૉ. હસમુખલાલ ડી. સાંકલીયા, શાન્તિલાલ ઉપાધ્યાય, અશોક ભટ્ટાચાર્ય, ઉમાકાન્ત શાહ, પ્રિયતોષ ખેનરજી તથા અગરચંદ્રજી અને ભંવરલાલજી નાહટા, મુનિ કલ્યાણ-વિજયજી, ડૉ. વાસુદેવશરણ અગ્રવાલ, મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ, પં. લાલચંદ ભગવાનદાસ, મુનિ શ્રીજ્યંતવિજયજી. આધુનિક ગવિષયોમાં શ્રી. સારાભાઈ નવાળનું નામ ન જ ભૂલી શકાય. તેમણે ભારતના ચારે ખૂણામાં પ્રવાસ કરી મૂર્તિઓ તેમજ શિલ્પ સ્થાપત્ય સંબંધી ઘણી ઘણી સામગ્રીઓ સંઘરી છે અને એમાંની ઘણી ખરી પુસ્તકોમાં ચિત્રરૂપે ઉતરાવી, જનસમૂહમાં એ વહેતી મૂકી છે. ' ભારતનાં જૈન તીર્થો અને તેમનું શિલ્પસ્થાપત્ય ' તથા ' ચિત્ર-કલ્પદ્રુમ ' નામક ગ્રંથો એના ઉદાહરણ રૂપે ટાંકી શકાય. મુનિશ્રી જિનવિજયજીની દેખરેખ હેઠળ સિંધી ગ્રંથમાળામાં જે જે પ્રકાશનો થયાં છે એ પણ નોંધપાત્ર છે. આજના યુગમાં ભગવંત શ્રી. મહાવીર દેવની વાણીનો સુપ્રમાણમાં પ્રચાર કરવો હોય તો આ દિશામાંના પ્રયત્નોને વધુ પ્રમાણમાં વિકસાવવાની ખાસ અગત્ય છે.

○

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ : ૫૮ થી ચાલુ]

ચાર ગાથાના શ્રી નમિજિનસ્તવનમાં રાજુલ નેમિને વિનવે છે. સાદી ભાષામાં રાજિમતીનું કથન વાચકને મુગ્ધરીતે ખેંચી રાખે છે. વારંવાર બોલ્યા કરીએ એવું મન થયા કરે છે.

(૨૩) શ્રી. ખુશાલમુનિજી—

સાત ગાથાના શ્રીનેમિજિનસ્તવનમાં વિવાહના પ્રસંગનું આગેહૂથ ચિત્ર ખડું થાય છે. વિવાહ માટે મનાવવા, જન જોડીને જલું, ત્યાંથી પાછું ફરવું, વિવાહ કરવા માટે અનેકની વિનવણી છતાં ન માનવું, સંયમ લેવો ને છેવટે રાજિમતીનું પણ ત્યાં જઈને મળી જવું એ સર્વ પ્રસંગો શબ્દમાં હોવા છતાં ચિત્ર ખડાં કરે છે.

આ વર્ણવ્યા તે અને બીજાં સેંકડો સ્તવનો આ ભાવને વ્યક્ત કરતાં જુદી જુદી રીતે રચાયાં છે. એ ભાવ એટલો તો અખૂટ છે કે કદી ખૂટે નહિ, રચનાર થાકે પણ ભાવમાં તો જ્યારે જુઓ ત્યારે નવીનતા ભાસે—' ક્ષણે ક્ષણે યજ્જવતામુપૈતિ, તદેવ રૂપં રમણીયતાયાઃ ' એ વચનનો અહીં સાક્ષાતકાર થાય છે. રાજિમતીના ચાર માસ, બાર માસ, પન્દર તિથિ, સાત વાર વગેરે તથા સન્જાથો, ગીતો એ પણ અખંડ જોડ માફક અખંડ અને અજોડ છે. એવી જોડની અખંડતા માગી મળતી હોય તો માગી લેવા જેવી છે.

અખંડ જોડ

[શ્રી નેમિ-રાજિમતીના ગૂર્જર કવનોનો આજો પરિચય]

લેખક : પૂજ્ય પંચાસ શ્રી. ધુરંધરવિજયજી
(ગતાંકથી પૂર્ણ)

(૯) શ્રી. જિનવિજયજી—

સ્તવનોના સાહિત્યમાં આમનું નામ આગળ પડતું છે. જ્ઞાનપંચમીનું, મૌન એકાદશીનું ઢાળોવાળું સ્તવન શેષક અને વ્યાપક છે. નવ ગાથાના શ્રીનેમિજિનસ્તવનમાં કુરંગ-સિદ્ધિગણિકા નવ લવનો તેહ અને વાર્ષિક દાન એ ચાર ઉપાલંબ રાજ્જૂલ આપે છે. છેવટે જોડ અખંડ અને છે. આમની ખીજ ચોવીશીમાં ૧૫ ગાથાનું શ્રી નેમિજિન સ્તવન છે, તેમાં શરૂમાં થોડો ઉપાલંબ આપી રાજિમતી ચોમાસાનું વર્ણન ઉત્તેજક રીતે આલેખે છે. દેશી પણ પ્રસંગને અનુરૂપ છે. છેવટે આધ્યાત્મિક વિવાહવિધિ વર્ણવીને દામ્પત્યને દીપાસ્તું છે.

(૧૦) શ્રી. પદ્મવિજયજી—

પદ્મદ્વ નામે પ્રખ્યાત થયેલા આ કવિવરનું પદ્મસાહિત્ય વિશિષ્ટ છે એટલું જ નહિ ધણું જ અસરકારક છે. શ્રીનવપદ્મની પૂજા ચોમાસી દેવવંદન આદિ કૃતિ વારંવાર તેમની યાદ અપાવે છે.

તેમની સ્તવન ચોવીસી બે છે. તેમાં પ્રથમ ચોવીશીમાં થોડો ગૂંથા છે. ખીજ ચોવીશીમાં સાત કડીનું શ્રીનેમિજિન સ્તવન છે. રાજ્જૂલ પોતાની સ્થિતિ અને પરિસ્થિતિ વર્ણવે છે. છેવટે વ્રત લે છે. સ્તવનની શેષકતા દેશી અને શબ્દસંકલનાથી સારી ખીલી છે.

(૧૧) શ્રી. જ્ઞાનવિમલજી—

આ કવિવરનું સ્તવન વગેરે પદ્મસાહિત્ય પારાવાર છે. ઢગલાખંધ સ્તવનો હોવા છતાં એકમાં નીરસતા નથી આવવા દીવી એ ખરેખર અદ્ભુત છે. શ્રી સિદ્ધાચલજીનાં તેમના બનાવેલાં ૩૬ સો સ્તવનો છે અને સર્વ મળી ૩૬ હજાર સ્તવનો છે એમ કહેવાય છે. પાંચ ગાથાના શ્રીનેમિજિન સ્તવનમાં રાજિમતીથી ન લલચ્યાયા એ મહત્તા વર્ણવીને એકરસ પ્રીતિ બળવી એ ખુબી છે. મોક્ષ મેળવવા માટે એવી પ્રીતિ કરતાં શીખવું એ પ્રમાણે હિતસિદ્ધા આપીને સ્તવન પૂર્ણ કર્યું છે.

(૧૨) શ્રી. દેવચંદ્રજી—

દ્રવ્યાનુયોગ નીતરતા સ્તવનોથી પ્રસિદ્ધ શ્રી. દેવચંદ્રજી મહારાજના સાત ગાથાના શ્રી. નેમિજિન સ્તવનમાં દ્રવ્યાનુયોગના તરવરાટ સાથે રાજિમતીજી ખંડાં થાય છે. જીવનમાં જિનવર-યોગે રાજિમતીજીએ દ્રવ્યાનુયોગ અનુભવ્યો એ રીતે ભગ્યાત્માએ અનુભવવો જોઈએ.

(૧૩) શ્રી. નયવિજયજી—

સાત કડીમાં શ્રી નયવિજયજી પ્રભુનું આહ્વાન-અભ્યંતર સુ-દર સ્વરૂપ આલેખીને છેવટે રાજિમતીને સંભાળીને સ્તવન પૂર્ણ કરે છે.

(૧૪) શ્રી. હંસરતનજી—

સાત ગાથાનું શ્રી નેમિજિન સ્તવન છે તેમાં રાજિમતીના રસિક ઉપાલંબ સાથે પ્રીતિનું

૫૮]

શ્રી. જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ : ૨૦

રોચક વર્ણન છે. છેવટે ખરેખર પ્રીતનું પરિણામ દર્શાવીને સમાપ્તિ કરી છે. દેશી પ્રસંગને અનુરૂપ છે.

(૧૫) શ્રી. લક્ષ્મીવિમલણ—

આઠ ગાથામાં શ્રી નેમિજિન પ્રત્યે રાજ્જ્વલવતી કવિએ ઠીક ઠીક કહ્યું છે. અધ્યાત્મ પણ શૃંગાર સાથે હલ્યો છે. સાદિ અનંત સંયોગ સંધાવીને સંપૂર્ણતા સાધી છે.

(૧૬) શ્રી. વિનીતવિજયણ—

સાત કડીના શ્રી નેમિજિન સ્તવનમાં રાજિભતીના મુખે કવિએ વર્ણવેલો વિપ્રલંભ શૃંગાર સુન્દર ખીલી ઊઠ્યો છે. અંતે અખંડ જોડ જામી ગઈ છે.

(૧૭) શ્રી. ચતુરવિજયણ—

રાજિભતીની વિનતિ સાત ગાથા સુધી ચાલે છે. કવિના મનમાં એ અખંડ જોડ એટલી અસર કરી ગઈ છે કે વગર નામે પણ વર્ણન દીપી ઊઠ્યું છે.

(૧૮) શ્રી. રામવિજયણ—

વિમલવિજયણ ઉપાધ્યાયના આ શ્રી. રામવિજયણ સ્તવનસૃષ્ટિમાં પ્રસિદ્ધ છે. શ્રી નેમિજિન સ્તવનની પાંચ જ કડી છે, છતાં ભાષાપ્રવાહ સાથે રસપ્રવાહ અખૂટ વહે જાય છે. રાજ્જ્વલ સખીઓને કહે છે કે જાઓ અને શ્રી નેમિને મનાવો—એ કહીને પોતાની પરિસ્થિતિ સુન્દર રીતે દર્શાવી છે. છેવટે શિવમન્દિરમાં જઈ મળ્યા છે.

(૧૯) શ્રી. અમૃતવિજયણ—

નાનું ત્રણ જ કડીનું શ્રી નેમિજિનસ્તવન શાસ્ત્રીય પદ્ધતિના 'કાનુડા' રાગમાં સરસ ખીલ્યું છે. પણ વિષય લાંબો એટલે એક સ્તવનમાં કવિવરને સંતોષ ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. એકમે સ્તવનો નહિ પણ આખાં સાત સ્તવનો કવિએ રચ્યાં છે. રસની જમાવટ ઉત્તરોત્તર વધતી ચાલી છે. આશાવરીમાં છ કડીનું, ખીજું ત્રીજું પાંચ કડીમાં આશાવરી રાગનું, વસંત રાગમાં પાંચ કડીનું 'યોધું' ને પાંચમું પણ ત્રણ કડીનું વસંત રાગમાં, છઠ્ઠું ત્રણ કડીનું જંગલા રાગમાં ને સાતમું ચાર ગાથાનું ભોપાલીમાં છે. રાગધારી પદ્ધોના રસિયાઓને સ્તવનો ખૂબ આકર્ષણ જમાવે છે. સુન્દર સખવટ સાથે જમાવટ કરવામાં આવે તો શ્રોતાઓ થંભી જાય એવી સામગ્રી છે.

(૨૦) શ્રી. હુરખચંદણ—

સોરઠે રાગના છ ગાથાના સ્તવનમાં રાજિભતીની વિનવણી છે. શબ્દો અને ભાવ ભાવવાહી છે. હિન્દીની જાયા હોવાથી રમ્યતા વધી છે. એવી જાયા પ્રાચીનતાનો ભાસ કરવામાં ઠીક ઉપયોગી નીવડે છે.

(૨૧) શ્રી. ભાવવિજયણ

ગોડી રાગમાં પાંચ ગાથાના શ્રી નેમિજિનસ્તવનમાં શ્રીભાવવિજયણ સંસ્કૃત ભાષાના જાયાવાળા શબ્દો ગૂંથીને રમ્યતામાં સારો વધારો કરે છે. 'રાજિભતી મનકમલ દિવાકર, કરુણા રસભંડાર' એ પ્રમાણે રાજિભતી સાથેનો સમ્બન્ધ કવિએ સુન્દર રીતે યાદ કર્યો છે.

(૨૨) શ્રી. ઉદયરત્નણ—

સ્તવનાદિ સાહિત્યમાં આ કવિવરનું નામ મોખરે છે. રસિકતા, રોચકતા અને ધરગદ્ય શબ્દોનો ખબનો આ કવિવરમાં ખૂટ્યો ખૂટે નહિ એવો છે.

पंच काव्योंके टीकाकार
नरवेष सरस्वती वाचनाचार्य
श्री. चारित्रवर्द्धन

लेखक :- श्रीधुत अगरचंदजी नाहटा, बीकानेर

जैन साहित्यकारोंको बहुविध विशेषताओंमें जैनेतर ग्रंथो पर जैन टीकाओंका रचा जाना भी विशेष रूपसे उल्लेखनीय है। इन टीकाकारोंमेंसे कई कई टीकाकारोंने तो ऐसी विद्वत्ता-पूर्ण विशद टीकाएं बनाई हैं, जिनसे मूल ग्रन्थको समझनेमें बहुत ही सुगमता होनेके साथ २ बहुतसी नवीन ज्ञातव्य जानकारी भी मिल जाती है। इन टीकाओंके द्वारा मूल ग्रंथोंका गौरव और प्रचार बहुत अधिक बढ़ा है। ऐसे समर्थ टीकाकारोंमें महाकवि कालिदासके मेघदूत, कुमारसंभव, रघुवंश और श्रीहर्षके नैषध तथा माघके शिशुपालवध—इन पांच काव्योंके टीकाकार 'वाचनाचार्य चारित्रवर्द्धन' विशेषरूपसे उल्लेखनीय है। पर इनके सम्बन्धमें बहुत ही कम लोगोंको जानकारी है। इसलिये प्रस्तुत लेखमें इनका संक्षिप्त परिचय कराया जा रहा है।

श्री. चारित्रवर्द्धनने अपनी टीकाओंकी प्रशस्तियोंमें अपनी प्रतिभाका तो सगर्व उल्लेख किया है, यावत् उन्होंने अपनेको नरवेष सरस्वती बतलानेमें भी हिचकिचाहट नहीं की, पर गुरुपरम्पराके अतिरिक्त अपने जन्म, वंश, जन्मस्थान आदिका कुछ भी उल्लेख नहीं किया, इसलिये केवल जन्म समयका ही अनुमान बतला कर उनकी गुरुपरम्पराका परिचय दिया जा रहा है।

जन्म एवं दीक्षा

आपकी उपलब्ध रचनाओंमें, रचना समयके उल्लेखवाली तीन ही रचनाएं हैं, जिनमें सर्व प्रथम संवत् १४९२ में रचित 'कुमारसंभववृत्ति' है। उस समय आपकी आयु ३२ वर्षके लगभगकी मानी जाय, तो जन्म समय १४६० के आसपासका होना संभव है।

गुरुपरम्परा

दीक्षा उन दिनों लघुवयमें ही अधिक होती थी, अतः आपकी दीक्षा सं. १४७०—७५ में होना संभव है। अपनी टीकाओंकी प्रशस्तियोंमें आपने जो गुरु परम्परा दी है, उसके अनुसार खरतरगच्छके जिनवल्हभसूरि, जो कि बड़े शास्त्रज्ञ और असाधारण विद्वान थे, उनकी परम्परामें

६०]

श्री. जैन सत्य प्रकाश

[वर्ष : २०

जिनेश्वरसूरि हुए, उनके शिष्य जिनसिंहसूरिके पट्टधर जिनप्रभसूरि भी बड़े समर्थ विद्वान हुए। मोहम्मद तुगलकको उन्होंने जैनधर्मका प्रतिबोध दिया और 'विविध तीर्थकल्प, विधिप्रपा, श्रेणिकचरित्र (द्वयाश्रयकाव्य)' और सातसो स्तोत्रों आदिकी रचना की। इनके शिष्य जिन-देवसूरि, जिनकी रचित 'कालिकाचार्य कथा' और 'हेमी नाममाला—शिलोच्छ' प्राप्य है। इनके पट्टधर जिनमेरुसूरिके शिष्य जिनहितसूरि हुए, जिनके रचित 'वीर स्तवन' हमारे संग्रहमें हैं। आपके प्रतिष्ठित 'पार्श्वनाथ पंचतीर्थी प्रतिमा'का संवत् १४४७ का लेख 'धातु प्रतिमा लेख संग्रह' भाग २, लेख अंक ६१७ में प्रकाशित है।

जिनहितसूरिके शिष्य उपाध्याय कल्याणराज हुए, चारित्रवर्द्धन इन्हीं कल्याणराजके शिष्य थे। अपना परिचय देते हुए उन्होंने अपनी विद्वत्प्रतिभाका उल्लेख निम्न शब्दोंमें किया है—

“तच्छिष्यप्रतिपक्षदुर्द्धमहावादीभपञ्चाननो, नानानाटकहाटकामरगिरिः साहित्यरत्नाकरः।

न्यायाम्भोजविकाशवासरमणिवीरद्वैतिजाग्रत्प्रभो, वेदान्तोपनिषन्निपणधिवणोऽलंकारचूडामणिः॥

श्रीवीरशासनसरोरुहवासरेशः, सद्धर्मकर्मकुमुदाकरपूर्णिमेन्दुः।

वाचस्पतिप्रतिमधीनरवेषवाणिचारित्रवर्द्धनमुनिविजयी जगत्याम्॥

× × ×

'शिशुपालवध टीका'के सर्गान्तमें भी लिखा है:—“इत्यखंडपांडित्यमंडितपाद्भामंडला-खंडलस्थापनाचार्यकपूर्वीर(चौर)धाराप्रवाहप्रभृतिविरदावलीकलितो(चलितो)कटवदान्यसुभट-देशलहरवंशसरसीरुहविकाशनमार्तण्डविम्बप्रचंडदोर्दंडविकटचेचटगोत्र्यगोत्राभिदुजतसाधुश्री — देशलसंतानीयसाधुश्रीभैरवात्मजसाधुश्रीसहस्रमल्लसमभ्यर्थितजैनप्रभीयस्त्वच्छतुच्छगच्छतिल — कायमानचारित्रवर्द्धनाचार्यविरचितायां शिशुपालवधमहाकाव्यटीकायां विंशतितमः सर्गः॥”

प्रात टीकाओंमें 'सिंदूरप्रकर, कुमारसंभव और रघुवंश'—इन तीनोंकी टीका प्रशस्तिमें तेरह श्लोक तो समानरूपसे व्यवहृत हैं। जिनमें इन टीकाओंके रचे जानेके समय उपर्युक्त जिनहितसूरिके पट्टधर जिनसर्वसूरि, जिनचन्द्रसूरि, जिनसमुद्रसूरि और जिनतिलकसूरि क्रमशः आचार्य हुए। जिनतिलकसूरिकी विद्यमानतामें कुमारसंभव और सिंदूरप्रकरवृत्ति संवत् १४९२ और १५०५ में बनाई गई। रघुवंश टीकाकी भांडारकर आरियन्टल रिचर्स—इंस्टीट्यूटकी प्रतिमें उपर्युक्त तेरह श्लोकके बीचमें एक और श्लोक जोड़ा हुआ मिलता है, जिसमें जिनतिलक-सूरिके पट्टधर जिनराजसूरि “जीते रहें”, लिखा गया है। इससे इस टीकाकी रचना सं. १५११

१. इनके रचित ७६ तीर्थमाला स्तवन गा. १२ हमारे संग्रहमें है।

२. इनके रचित 'कुमारसंभव-वृत्ति' (भा० ओ० ई-पूना.) व 'रघुवंशवृत्ति' (हनुमान-गढमें) है।

अंक : ४]

पंच काव्य...श्री. चारित्रवर्द्धन

[६१

के पीछेकी होनी चाहिये, क्योंकि चारित्रवर्द्धनकी नैषधटीका जो सं. १५११ में बनाई गई थी, उसमें जिनतिलकसूरिकी विद्यमानताका उल्लेख है। जिनतिलकसूरि काफी वर्षों तक आचार्य पद पर रहे माह्यम होते हैं। इनके शिष्य राजहंस उपाध्यायकी सं. १४८६ की लिखित 'वाग्भट्टालंकारवृत्ति' की प्रति 'भांडारकर इंस्टीट्यूटमें प्राप्त है। प्रतिमाप्रतिष्ठा लेख तो आपके १५२८ तकके मिलते हैं। यदि उन लेखोंका समय ठीकसे पढ़ा गया है, तो चारित्रवर्द्धनकी रघुवंशवृत्ति संवत् १५२८ के बादकी सिद्ध होगी और चारित्रवर्द्धनका स्वर्गवास संवत् १५३० के लगभग होना संभव है।

'नैषध टीका' में लिखा गया है कि यद्यपि इससे पहले इस पर अनेक टीकाएं विद्यमान हैं पर यह टीका विशेषरूपसे 'जननी व प्रथमदर्शिका होगी'। यह टीका अभी तक छपी नहीं है, अतः शीघ्र ही प्रकाशित होनी चाहिये।

आपकी रचित टीकाओंका परिचय इस प्रकार है:—

(१) मेघदूत टीका. (११२) श्लोककी यह टीका श्रीमालसालिगके पुत्र साधु अरडकमलकी समभ्यनासे रची गई। इसकी संवत् १५२४ की ३० पत्रोंकी लिखित प्रति उपा. विनयसागरजीके संग्रहमें है। वैसे यह टीका छप भी चुकी है।

(२) कुमारसंभववृत्ति:—संवत् १४९२ के माघ शुक्ल अष्टमीको उपर्युक्त अरडकमलकी अभ्यर्थनासे यह "तात्पर्य दीपिका—शिशुहितैषिणीवृत्ति" बनायी गयी। संवत् १९५४ में गुजराती मुद्रणालय, बम्बईसे यह प्रकाशित भी हो चुकी है। भांडारकर इंस्टीट्यूटकी प्रतिके अनुसार छः सर्गकी टीका चारित्रवर्द्धनकी है और सातवें सर्गकी मेदपाटज्ञातीय उदयाकरकी है। प्रकाशित संस्करणमें ७ सर्ग तककी टीका चारित्रवर्द्धनकी बताई गयी है।

(३) रघुवंशवृत्ति—इसमें रचनाकालका निर्देश नहीं है। जैसा कि ऊपर लिखा गया है; यह टीका सबसे पीछे बनायी जाना संभव है। इसकी रचना भी उपर्युक्त अरडकमलकी अभ्यर्थनासे ही हुई है।

(४) सिंदूरप्रकर टीका—यह सोमप्रभाचार्यरचित सुकावलीकी विशद टीका है। एक सौ श्लोकों पर यह ४८०० सौ श्लोक प्रमाणकी विवृति टीकाकारके असाधारण पाण्डित्यकी परिचायक है। दृष्टान्तके रूपमें इसमें अनेक कथाएं भी दी गयी हैं। संवत् १५०५ के राघ (वैसाख) शुक्ल अष्टमी गुरुवारको श्रीमालवंशीय द्वोरगोत्रीय ठक्कर भीषणकी अभ्यर्थनासे इसकी रचना की गई। धर्मदासके द्वारा इसकी प्रथम प्रति लिखी जानेका निर्देश प्रशस्तिके अंतिम श्लोकमें पाया जाता है। पता नहीं वह आपका दीक्षित या गृहस्थ शिष्य था या कौन

१ इनके रचित 'जीवप्रबोधप्रकरण' बीकानेर श्रोतृपूज्यजीके संग्रहमें है।

६२]

श्री. जैन सत्य प्रकाश

[वर्ष : २०

था ? इस महत्वपूर्ण टीकाका प्रकाशन अतिशीघ्र वांछनीय है ।

(५) नैषधवृत्ति—संवत् १५११ के वैशाख सुदि माषव तिथिको इसकी पूर्णता हुई । यह टीका भी बहुत ही उत्तम है । इसके आरंभमें लिखा है कि यद्यपि इस पर बहुतसी टीकाएं विद्यमान हैं, पर मेरा यह प्रयत्न विशेषताको लिये हुए ही होगा—

“ यद्यपि बह्व्यष्टीकाः, सन्ति मनोज्ञास्तथापि कुत्रापि ।

एषा विशेषजननी भविष्यतीत्यत्र मे यत्नः ॥ ६ ॥

इसकी २१७ पत्रोंकी प्रति गुजराती सभा, कलकत्ताके पुस्तकालयमें है । ”

(६) शिशुपालवध टीका—इसमें रचनाकालके निर्देशवाली अन्तिम प्रशस्ति नहीं है । इसकी रचना देशलसंतानीय भैरवात्मज साधु सहस्रमल्लजीकी अभ्यर्थनासे हुई । इसकी अपूर्ण प्रति ‘अनूप संस्कृत लाइब्रेरी’ और हमारे संग्रहमें तथा पूर्ण प्रति ‘भांडारकर इंस्टीट्यूट’में है ।

(७) कल्याणमंदिरवृत्ति—इसकी प्रति बड़ौदामें है, जो मेरे अवलोकनमें नहीं आई, अतः विशेष परिचय नहीं दिया जा सका ।

(८) भावारिवारणवृत्ति—इसकी प्रति पाटण मंडार आदिमें है ।

(९) राघवपांडवीय वृत्ति—इसका उल्लेख ‘कैटलोग्स् कैटलोगोरस्’ भाग एकके पृष्ठ ८५३में पाया जाता है । पर इसकी प्रति कहां है ? जाननेमें नहीं आयी । किसी विद्वानको इसकी प्रति प्राप्त व ज्ञात हो तो सूचित करें ।

उपर्युक्त ग्रंथपरिचयसे स्पष्ट है कि चारित्रवर्द्धनका कोई मौलिक ग्रंथ नहीं मिलता । समर्थ टीकाकारके रूपमें ही उनकी रचनाएं प्राप्त हैं । इनमेंसे पांच टीकाएं तो महाकाव्य पर हैं और तीन टीकाएं जैन स्तोत्रादिके उपर हैं ।

यहाँ एक विशेष बातका उल्लेख करना भी आवश्यक है कि जिन श्रावकोंकी अभ्यर्थनासे ऐसे महाकाव्यादि पर टीकाएं रची गयी, वे सभी श्रावक श्रीमाल ज्ञातिके थे और वे भी बहुत साहित्यरसिक और काव्यप्रेमी होने चाहिये । अतः उनके संबंधित प्रशस्तियां दी जा रही हैं ।

श्री. चारित्रवर्द्धन पद्मावती देवीके विशेष भक्त प्रतीत होते हैं । इन्होंने अपनी टीकाओंके आरंभमें पद्मावतीको सादर प्रणाम किया है । वैसे ये ‘जिनप्रभसूरि’की परम्परामें थे । पद्मावती देवी उनकी भी सान्निध्यकारी रही हैं । जिनप्रभसूरि रचित ‘पद्मावती चउपड़’ ‘भैरव-पद्मावती-कल्प’में लपी है ।

श्री. चारित्रवर्द्धनकी विद्वत्प्रतिभाको देखते हुए उनके और ग्रंथ भी मिलने चाहिये, जिनकी खोज अत्यावश्यक है । यदि इस लेखसे प्रेरणा पाकर इनके अज्ञात ग्रंथोंकी खोज की गई

अध्याय : ४]

पंच अध्याय....श्री. चारित्रवर्द्धन

[१३

और अप्रकाशितको प्रकाशमें लाया जाय तो मेरा यत्न सार्थक हो सकेगा । 'रघुवंशवृत्ति-प्रशस्ति' भेजनेके लिये आर. के. गोडेका मैं आभारी हूँ ।

अब हम श्री. चारित्रवर्द्धनने स्वगुरुपरम्परा और जिन श्रावकोंकी अभ्यर्थनासे टीकाएं रची गयीं, उनकी प्रशस्तियें परिशिष्टके रूपमें यहाँ दे देते हैं ।

गुरुपरम्पराप्रशस्ति:—

वंशे श्रीजिनवल्लभस्य सुगुरोः सिद्धान्तशास्त्रार्थविद्,
दर्पिष्ठप्रतिवादिकुंजरघटाकण्ठीरवः सूरिराट् ।
नानानव्यसुभव्यकाव्यरचनाकाव्यो विभाव्याऽमल -
प्रज्ञो विज्ञनतो जिनेश्वर इति प्रौढप्रतापोऽभवत् ॥ १ ॥
शिष्यस्तदीयोऽजनि जन्तुजातहितार्थसम्पादानकल्पवृक्षः ।
विपक्षवादिद्विपंचवक्त्रः सूरेश्वरः श्रीजिनसिंहसूरिः ॥ २ ॥
तत्पट्टपूर्वाद्विसहस्ररश्मिजिनः प्रभः सूरिपुरन्दरोऽभूत् ।
वाग्देवताया रसनां यदीयामास्थानपट्टं जगदुर्बुधेन्द्राः ॥ ३ ॥
तदनु जिनदेवसूरिः स्वशेमुषीतर्जितत्रिदशसूरिः ।
निरुपमसमरसभूरिः सूरिवरः समजनिष्ठ जयी ॥ ४ ॥
तदनु जिनमेरुसूरिर्दूरीकृतपावको निरातंकः ।
समजनि रजनीवल्लभवदनोरगे तर्क्ष्यः ॥ ५ ॥
गुणगणमणिसिन्धुर्भव्यलोकैकबन्धुर्विधुरिव कुमतौषः प्राणिताशेषसंघः ।
जिनमतकृतरक्षस्तर्जितारातिपक्षोऽजनि जिनहितसूरिस्त्यक्तनिष्शेषसूरिः ॥ ६ ॥
जिनसर्वसूरिरभवत् तत्पट्टे घटितप्रबलमोहः ।
सज्जनपंकजराजीविकाशभास्वान् महौजस्कः ॥७॥
तस्य जिनचन्द्रसूरिः शिष्यो दक्षः कलावतां पक्षः ।
कक्षीकृताखिलजनोपकारसारः सदाचारः ॥ ८ ॥
सूरिर्जिनसमुद्राख्यस्तस्य जज्ञे महामतिः ।
अन्तिषत्सुकृती साधुवृन्दाभोजनभोमणिः ॥ ९ ॥
जिनतिलकसूरिरस्माद् विजयी जीयादशेषगुणकलितः ।
श्रीवीरनाथशासनसरसीरुहभास्करः श्रीमान् ॥ १० ॥
तत्पट्टपूर्वाचलमौलिचन्द्रः विपक्षवादि द्विपपञ्चवक्त्रः ।
जीयात् सदाऽसौ जिनराजसूरिः सत्पक्षयुक्तो जिनधर्मरक्षः ॥ ११ ॥

१. अन्य सब प्रशस्तियामें १३ श्लोक हैं, केवल रघुवंशवृत्तिमें यह अधिक है ।

६४]

श्री. जैन सत्य प्रकाश

[वर्ष : २०]

जिनहितक्षरेः शिष्यो बभूव भूमीशवन्दितांघ्रियुगः ।

कल्याणराजनामोपाध्यायस्तीर्णशास्त्राब्धिः ॥ १२ ॥

तच्छिष्यप्रतिपक्षदुर्द्धरमहावादी भपञ्चाननो,

नानानाटकहाटकामरगिरिः साहित्यरत्नाकरः ।

न्यायाम्भोजविकाशवासरमणिर्वैद्वेते जाग्रत्प्रभो,

वेदान्तोपनिषन्निषण्णघिषणोऽलंकारचूडामणिः ॥ १३ ॥

श्रीवीरशासनसरोरुहवासरेशः, सद्धर्मकर्मकुमुदाकरपूर्णमेन्दुः ।

वाचस्पतिप्रतिभार्धोर्नरवेषत्राणिर्चारित्रवर्द्धनमुनिर्विजयी जगत्याम् ॥ १४ ॥

[रघुवंशटीका पृ०]

(१) श्रावक परम्पराः—

श्रीमालवंशहंसो **डौडा**गोत्रे पवित्रगुणपात्रम् ।

समजनि **जगल्लू**श्रेष्ठी, विशिष्टकर्मा वरिष्ठयशाः ॥ १४ ॥

माल्लूश्रेष्ठी तस्य, प्रशस्यमूर्तिर्वभूव तनुजन्मा ।

पुत्रोऽमुष्य स **भूधर** इत्याख्यो दक्षजनमान्यः ॥ १५ ॥

जगसी(मी)धर इति तस्माज्जातः स्मरविग्रहः कलानिलयः ।

तस्यापि **लखमसिंह**स्तनयो विनयी नयामिज्ञः ॥ १६ ॥

तेजपालस्ततो जज्ञे, सुतो मुल्याद्यणोपि च ।

पीप्पडो बाहडा^१न्यूनधर्मः शर्मनिधिः सुधीः ॥ १७ ॥

अमुष्यमुष्यो दाक्षिण्यभाजनं तनुजो जयी ।

देवसिंह इति स्वान्तःवासिताऽर्हत्पदाम्बुजः ॥ १८ ॥

साधुः **सालिगनामा**ऽभूत् तत्पुत्रः स चारित्रभूः ।

एतस्याङ्गसमुद्भूताश्चत्वारोऽपि जयन्त्यमी ॥ १९ ॥

आहूः साधुधियां भूमिर्भैरवो रिपुभैरवः ।

ततः **सेहुण्डनामा** च धर्मधामा मनोरमः ॥ २० ॥

१. जिनप्रभसूरि व उनके गुरु श्रीमालवंशके थे। अतः श्रीमालजाति पर जिनप्रभिय शाखाका बडा प्रभाव रहा है। फलतः झंझनु, दिल्ली, जौनपुर आदिमें जहां श्रीमाल अधिक रहते थे, इस शाखावालोक अधिक विहार हुआ। १७वीं सदीमें जिनरंगसूरि श्रीमालवंशके हुए, तबसे दिल्ली, लखनउ, झंझनु, जयपुरादि श्रीमालक्षेत्रोंमें उनका प्रभाव हो गया।

अंक : ४]

थंथ काव्य....श्री. आश्रितवर्द्धन

[६५]

अरडकमल्लस्तुर्यो, वर्यो धुर्यः सताममात्सर्यः ।

सत्कार्यो धर्मधनो, मनोहरः सकललललानाम् ॥ २१ ॥

यद्यप्येष कनिष्ठस्तदपि गुणैर्ज्येष्ठ एव विल्यातः ।

कान्तगुणोऽनणुबुद्धिः शुद्धाचारो विचारज्ञः ॥ २२ ॥

तत्त्वाद् गत्वरमन्त्राखिलमुर्व्या वस्तुजातमवधार्य ।

यो धर्म एव बुद्धिर्विदधाति नितान्तगुरुधिषणः ॥ २४ ॥

एतेनाभ्यर्थितोप्यर्थमुनिश्चारित्रवर्द्धनः ।

कुमारकाव्यविवृतमकार्षं मन्दधीरपि ॥ २५ ॥ [कुमारसंभववृत्ति प्र.]

(२) श्रावकपरम्परा:—

श्रीमालवंशासरसीरुहतिग्मभानुः, सङ्घोरगोत्रकुमुदाकरशीतभानुः ।

धारू इति प्रथितचारुयशोविलासः श्रीमानभूच्छुभमतिर्यतिपादसेवी ॥ १ ॥

तस्याङ्गजोऽजनि जनत्रजनोरजाको, बीजाभिधो विधुतविपक्षलक्षः ।

कक्षीकृताखिलमहोपकृतिर्कृतज्ञः, सर्वज्ञशासनसरोजमरालमौलिः ॥ २ ॥

तत्पुत्रः कामदेवोऽभूत्, कामदेव—समद्युतिः ।

आर्थिनां कामदः कामं, सामजातपति(?) कृती ॥ ३ ॥

तस्यांगभूः समजनिष्ठ विशिष्टकीर्तिश्रीदेवसिंह इति सिंहसमानशौर्यः ।

वर्यः सतां गुणवतां प्रथमः पृथुश्रीस्तीर्थंकरक्रमसरोरुहचञ्चरीकः ॥ ४ ॥

पुत्रस्तदीयोऽजनि वस्तुपालः शुभाशयोऽर्द्धेन्दुसनाभिभालः ।

जिनेन्द्रपादारचननाकपालः, समस्तधुरित्रिजनाशकालः ॥ ५ ॥

अभूतामस्य पुत्रौ द्वौ सच्चरित्रपवित्रितौ ।

ज्येष्ठः सहजपालाल्यो, द्वितीयो भीषणः प्रभुः ॥ ६ ॥

निर्दूषणो यो निजवंशभूषणं, गुणानुरागेण वशीकृताशयः ।

अनन्यसामान्यवरेण्यतां दधद् दधाति निःकेवलमेव धर्मताम् ॥ ७ ॥

यः कारुण्यपयोनिधिर्गुणवतां मुह्यः सतामप्रणी—

माघद्वै(२)रि कुलेभकेशरिशिशुर्विश्वोपकारक्षमः ।

धर्मज्ञः सुविचक्षणः कविकुलैः संस्तूयमानो वशी,

जीयाञ्जैनमताम्बुजैकमधुपः श्रीभीषणः शुद्धधीः ॥ ८ ॥

देवगुरुचरणनिरतो, विरतो पापात् प्रमादसंत्यक्तः ।

सोऽयं भीषणनामा कामातनुर्भातिधर्ममतिः ॥ ९ ॥

[देखो : अनुसंधान पृष्ठ ७१]

एक अमेरिकन विद्वानकी खोज पृथ्वी गोल नहीं, चपटी है।

लेखक : श्रीयुत हरिराम नागर

[यह एक नयी शोध है, जो जैन मान्यताको प्रमाणित करती है। वैज्ञानिक दृष्टिसे आज तक पृथ्वीको गोल मानी जाती है, पर पृथ्वी चपटी है, यह वैज्ञानिक दृष्टिसे लेखकने कितने ही प्रमाण देकर अपने विषयको स्पष्ट करनेका प्रयत्न किया है। यह प्रयत्न जैन सिद्धांतको सच्चे रूपमें प्रगट करता है। संपा०]

हम पृथ्वीकी गोलाईसे इतने अधिक परिचित हो गये हैं कि इसके विरुद्ध कही जानेवाली किसी भी बात पर हम सहसा विश्वास नहीं कर सकते। इस कारण कन्दुकाकार पृथ्वीको चपटा कहकर एक अर्वाचीन सिद्धांतने सचमुच हमें आश्चर्यमें डाल दिया है। हो सकता है, भविष्यमें किसी दिन पृथ्वी 'रकाबी' आकारकी बताई जाने लगे। "श्री जे० मेकडोनाल्ड नामक अमेरिकन वैज्ञानिक"ने अपने एक लेखमें अनेक दृढ़ प्रमाण देकर यह सिद्ध करनेका प्रयत्न किया है कि पृथ्वी नारंगीके समान गोल नहीं है।

उसने कहा है कि यदि पृथ्वीको अन्य ग्रहोंकी भांति एक ग्रह माना जाय, तो निश्चय ही जो सिद्धांत दूसरे नक्षत्रों एवं ग्रहोंके अध्ययनसे स्वीकृत किये गये हैं; वे हमारी पृथ्वी पर भी लागू होंगे। ऐसी दशामें जिन आधारों पर इस सिद्धांतकी स्थापना की गई है, वे सब अकाट्य और अप्रत्यक्ष हैं। इसमें सन्देह नहीं कि यह खोज निकट भविष्यमें समस्त वैज्ञानिक जगतमें उथल-पुथल मचा देगी। पाठकोंके मनोरंजनार्थ कुछ चुने हुए प्रमाण दिये जाते हैं—

प्रत्येक आधुनिक वैज्ञानिक इस बातको स्वीकार करता है कि चन्द्रमा और अन्य ग्रहोंका एक मुख सदैव पृथ्वीकी ओर रहता है। यदि वे ग्रह कन्दुकाकार होते और अपनी धुरी पर घूमते तो निश्चय ही प्रत्येक दिवस अथवा प्रत्येक मास या प्रत्येक सालमें उनके भिन्न २ धरातल पृथ्वीकी ओर होते। इससे सिद्ध है कि चन्द्रमा और अन्य ग्रह रकाबीकी भांति है, जिनके किनारे केन्द्रकी अपेक्षा कुछ ऊंचे उठे हैं। यदि सचमुच पृथ्वी भी एक ग्रह है तो अवश्य ही उसका आकार इस रकाबीके समान है।

यदि पृथ्वी गोल होती तो सनातन हिमश्रेणियोंकी ऊंचाई भूमध्य रेखासे दक्षिणमें उतनी ही होती जितनी कि उत्तरमें। दक्षिणी अमेरीकामें सनातन हिमश्रेणियोंकी ऊंचाई १६००० फुट है और जैसे हम उत्तरकी ओर बढ़ते जाते हैं, यह ऊंचाई क्रमशः कम होती जाती है; यहाँ तक कि अलास्का पहुँचने पर वह केवल २००० फुट ही रह जाती है।

अधिक उत्तरकी ओर जाने पर यह ऊंचाई समुद्र तलसे केवल ४०० फुट नापी गई है।

अंश : ४]

अधुना अमेरिकन विद्वानकी यात्रा

[६७

पृथ्वी गोल होती तो उत्तरी ध्रुवके समीप जैसी वनस्पतियां उत्पन्न होती हैं, वैसे ही दक्षिणी ध्रुवमें भी होती। “वास्तवमें उत्तरी ध्रुवके इर्दगिर्द २०० मीलके भीतर कइ प्रकारकी वनस्पतियां पाई गई हैं।

ग्रीनलैंड, आइसलैंड, साइबेरिया आदि उत्तरी शीत कटिबंधके निकटस्थ प्रदेशमें आलू, जई, मटर, जौ, तथा चनेकी फसलें तैयार होती हैं। इसके विपरीत दक्षिणमें ७० अक्षांश पर ओरेकेनी शेटलैंड आदि टापुओं पर एक भी जीव नहीं पाया जाता।

यदि पृथ्वी गोल होती तो उत्तरमें जिस अक्षांश पर जितने समय तक उषःकाल रहता है; उतने ही अक्षांश पर दक्षिणमें भी उतनी ही देर उषःकाल रहता। किंतु वास्तवमें ऐसा नहीं है। उत्तरमें ४० अक्षांश पर ६० मिनट तक उषःकाल रहता है और सालके उसी समय भूमध्य रेखा पर केवल १५ मिनट और दक्षिणमें ४० अक्षांश पर तो केवल ५ ही मिनट। मेलबोर्न, ऑस्ट्रेलिया आदि प्रदेश दक्षिणमें उसी अक्षांश पर हैं, जिन पर उत्तरमें फिलाडेल्फिया है।

यहाँके एक पादरी फादर जोन्सटनने इन दक्षिण अक्षांशोंको यात्राके सिलसिलेमें लिखा है कि—“यहाँ उषःकाल और सन्ध्याकाल केवल ५ या ६ मिनटके लिये होते हैं। जब सूर्य क्षितिजके उपर ही रहता है, तभी हम रातका सारा प्रबन्ध कर लेते हैं। क्योंकि जैसे ही सूर्य डूबता है, तुरन्त रात हो जाती है।” इस कथनसे सिद्ध है कि यदि पृथ्वी गोल होती तो भूमध्य रेखाके उत्तरी-दक्षिणी भागोंमें उषःकाल अवश्य समान होता।

केप्टन जे० रास सन् १८३८ ई० में केप्टन क्रोशियरके साथ यात्रा करते हुये जितनी अधिक दक्षिणकी ओर आटलंटिक (एंटार्शेटिक) सरकिल तक जा सके, गये। उनके वर्णनसे ज्ञात होता है कि उन्होंने वहाँ पहाड़ोंकी ऊँचाई १०,००० से लेकर १३,००० तक नापी और ४५० फुटसे लेकर १००० फुट तक ऊँची एक पकी बर्फीली दीवार खोज निकाली।

इस दीवारका ऊपरी भाग चौरस था और उस पर किसी प्रकार की दरार या गड्ढा न था। यहाँसे पृथ्वीके चारों ओर चक्कर लगानेमें चार वर्षका समय लगा। और ४०,००० मीलकी यात्रा हुई। किन्तु दीवारका कहीं अन्त न हुआ। यदि पृथ्वी गोल होती, तो इसी अक्षांश पर पृथ्वी की परिधि केवल १०,८०० मील होती, अर्थात् ४०,००० मीलके बजाय केवल १०,८०० मीलकी यात्रा पर्याप्त होती।

यदि उपर्युक्त सिद्धांत ठीक है तो भूमध्यरेखा निश्चय ही भूकी मध्यरेखा ही है; क्योंकि भूमध्यरेखा दक्षिणमें समस्त देशांतर रेखायें उत्तरी भागके समान सँकरी न होकर चौड़ाईमें बढ़ती ही जाती हैं। यहाँ कोई काल्पनिक आधार नहीं किन्तु अवलोकनीय सत्य है। कर्क-रेखा (२३½ अंश उत्तर, का एक अंश ४० मीलके लगभग है, किन्तु इसके विपरीत मकर-

६८]

श्री. जैन सत्य प्रकाश

[वर्ष : २०

रेखा २३॥ अंश दक्षिण) पर वही अंश ७५ मीलके लगभग होता है । यही नहीं, दक्षिणकी एटलांटिक सरकिल पर तो यह माप बढ़कर १०३ मील हो जाता है ।

उत्तर ध्रुवका समुद्र १०,००० से लेकर १३,००० फुट तक गहरा है, किन्तु पृथ्वी तल कहीं भी ५०० फुटसे ऊँचा नहीं है । यदि कैप्टन रासके वर्णनसे इसकी तुलना की जाय तो ज्ञात होगा कि दक्षिणी ध्रुवके पहाड़ १०,००० से १६,००० फुट तक ऊँचे हैं और समुद्रकी गहराई ४२३ फुट है । इस प्रमाणसे सिद्ध होता है कि पृथ्वी मध्यकी अपेक्षा उसका किनारा अधिक उन्नत है, पृथ्वीकी तुलना रकाबीसे की जाती है ।

इन्हीं सब बातों पर विचार करनेसे भूगर्भशास्त्रियोंने नाशपाती (पीयर)से पृथ्वीकी उपमा दी है । क्योंकि उन्होंने जान लिया है कि यह उत्तरी ध्रुव पर चिपटी है और दक्षिण ध्रुवकी ओर खिंची हुई है । वे लोग स्पष्टतः क्यों नहीं कहते कि पृथ्वीका आकार रकाबीके समान है ?

पृथ्वीके चपटेपनका एक और प्रमाण सूर्यग्रहण है । उदाहरणार्थ ३० अगस्त सन् १९०५ ई०का ही ग्रहण लीजिये । यह पश्चिमी और उत्तरी अफ्रीका, उत्तरी अन्ध महासागर, ग्रीन-लेण्ड, आइसलेण्ड, उत्तरी एशिया (साइबेरिया) और ब्रिटिश अमेरिकाके पूर्ण भागोंमें स्पष्ट दिखाई पड़ा था । यदि पृथ्वी गोल होती तो अमेरिका और एशियामें कभी एक साथ यह ग्रहण दिखाई न पड़ता । पृथ्वीका गोल लेकर इस सरल समस्या पर स्वयं ही विचार किया जाता है या जाना जा सकता है । ओर देखिये—

प्रयोगोंसे सिद्ध है कि ज्यों ज्यों हम उत्तरी ध्रुवकी ओर बढ़ते त्यों त्यों पृथ्वीकी आकर्षण शक्ति भी उत्तरोत्तर बढ़ती प्रतीत होती है । उत्तरी ध्रुवके अन्वेषकोंका यह कहना है कि वे वहां कठिनतासे १०० पौंडका भार उठा सकते थे, किन्तु दक्षिणी ध्रुवके अन्वेषक इसके विपरीत यह कहते हैं कि उन्होंने वहां ३०० पौंडसे ४०० पौंड तकका भार सरलतासे उठाया है । यदि पृथ्वी गोल होती तो दक्षिणी ध्रुव भी उत्तरी ध्रुवके समान ही प्रबल होता ।

समुद्रादिमें लोहचुंबक पहाड़ ऐसे हैं कि होकायंत्रकी चुंबक सूईके भरोसेमें हम भ्रममें रहकर पृथ्वी गोल होनेका भ्रम और इतनी करीब ८००० मील होनेका मान लिया है । हमारी पृथ्वीको बहुत बड़ा चुंबक माना गया है और इसीको चुंबक शक्तिसे प्रभावित होकर चुंबक सूई उत्तर ध्रुवको आकृष्ट होती है ।

ऐसी दशामें यदि पृथ्वी गोल हो तो भूमध्य रेखाके दक्षिणमें जाने पर चुंबककी सूईकी दक्षिण ध्रुवकी ओर घूम जाना चाहिये, पर ऐसा नहीं होता । इससे सिद्ध होता है कि पृथ्वी अवश्य चिपटी है; क्योंकि चुंबककी सूई कहीं भी रहे, मध्यमार्गका निर्देश करती रहती है । साथ ही साथ यह भी कह देना उचित होगा कि पृथ्वीके गोलेकी सबसे बड़ी परिधि भूमध्य-रेखाके नीचे है और सबसे छोटी उत्तरी ध्रुव पर ।

अंक ४]

भेक अमेरिकन विद्वानकी जोख

[६६]

यदि पृथ्वीको गोल मानें और उसकी परिधि २४,००० मील माने तो २४ घंटेके हिसाबसे उसे अपनी धूरी पर एक घंटेमें १००० मील घूम जाना चाहिये, किंतु यह तीव्र गति इतनी प्रबल है कि धरातलकी प्रत्येक वस्तु चिथड़े होकर छितरा जायगी ।

यदि यह कहा जाय कि पृथ्वीकी आकर्षण शक्ति ऐसा नहीं करने देती तो न्यूयार्कसे शिकागो तक (लगभग १००० मील) कोई भी मनुष्य बैलूनमें घण्टेभर भी यात्रा कर सकता है । इसी प्रकार दो-तीन घंटेमें शिकागोसे सान्फ्रांसिस्को तक यात्रा कर सकता है, जो नितान्त असम्भव है ।

पृथ्वी घूमती हो तो पृथ्वीमेंसे अमुक स्थानसे सीधी ऊर्ध्व एक मील एक बंदूक द्वारा गोली छोड़ी । गोली एक मिनट बाद नीचे पड़े, तो पृथ्वीकी गति ८ मील चली गई माना है; तो गोली उसी स्थान पर क्यों गिरती है ?

अब उदाहरणार्थ “ ऐरिक ” नामक नहरको ही लीजिये । यह नहर लौकपोष्टसे रोचेटर तक ६० मील लम्बी है । “ पृथ्वी गोल है ” इस सिद्धांतके अनुसार इस नहरके उभारकी गोलाई, ६१० फुट होनी चाहिये । सिरोंकी अपेक्षा मध्यका उन्नय २५६ फुट होना चाहिये; किन्तु स्टेट इंजीनियरकी रिपोर्ट अनुसार यह ऊँचाई ३ फुटसे भी कम है । स्वेजकी नहर लीजिये—दोनों ओर समुद्र है, लेवल समान क्यों ? यदि पृथ्वी गोल है तो उसकी स्वाभाविक गोलाईमें किनारोंकी अपेक्षा बीचका भाग १६६६ फुट ऊँचा होना चाहिये । इसे दृष्टिमें रख कर यदि ‘ लालसागर ’से भूमध्यसागरकी तुलना करें तो भूमध्यसागर लालसागरसे केवल ६ इंच ऊँचा होगा ।

पाठशालाओंमें पृथ्वीके गोल होनेका सबसे लोकप्रिय उदाहरण समुद्रमें दूर जाते हुए जहाजसे दिया जाता है । इस उदाहरणमें जहाजके क्षितिजके पार छिपते जानेसे और केवल मस्तूलके ऊपरका भाग दिखाई देनेसे पृथ्वीकी गोलाई प्रमाणित की जाती है, किन्तु यह सच-मुच दृष्टिभ्रम है । अपनी आंखें गोल होनेसे दूरकी वस्तु कुछ विपरीत ही दिखती हैं ।

दृष्टिभ्रमके कई उदाहरण हैं जिसे ‘ पर्सपेक्टिव ’ कहते हैं । रेलको पटरियां आगे आगे मिली हुई देखकर क्या कोई अनुमान कर सकता है कि वे क्षितिजके पार जाकर मुड़ गई हैं । वास्तवमें वह बिन्दु जो दोनों पटरियोंको जोड़ता है, इतना सूक्ष्म होता है कि हमारी साधारण दृष्टि उसके पार नहीं पहुँच सकती ।

इस कारण यदि शक्तिशाली दूरबीक्षण यंत्रसे देखा जाय तो निश्चय ही पूरा जहाज दिखाई देगा । क्या पानीकी सतह गोल होने पर ऐसा दृष्टिगत होता ? यदि पृथ्वी गोल होती तो भूमध्यरेखाके नीचेके भागोंमें ध्रुवतारा कदापि दिखाई न देता परंतु दक्षिणमें ३० अक्षांश तक ध्रुवतारा सरलतापूर्वक देखा गया है । यदि पृथ्वी गोल होती तो आर्कटिक और एटलांटिक

७०]

श्री. जैन सत्य प्रकाश

[वर्ष : २०

सर्कलमें सामानरूपसे तीन महिनेकी रात और तीन महिनेका दिन होता। किन्तु बॉर्शिगटनके 'ब्यूरो आव नेविगेशन' द्वारा प्रकाशित "नौटिकल-एलमैनक" नामक पंचांगके अनुसार दक्षिणमें ७० अक्षांश पर स्थित 'शैटलैंड' टापू पर सबसे बड़ा दिन १६ घण्टे ५३ मिनटका होता है। उत्तरकी ओर नावेमें ७० अक्षांश पर 'हैमरफास्ट' नामक स्थानमें पूरे तीन महिनेका सबसे बड़ा दिन होता है।

यदि पृथ्वी गोल होती तो उत्तरी तथा दक्षिणी ध्रुवोंमें व्यक्तिविषयक भिन्नता न होती। "एटार्कटिक" प्रदेशमें पिस्तौलकी साधारण आवाज तोपकी आवाजके समाज गूँजती है और चट्टान टूटनेकी आवाज तो प्रलयनादसे भी भयंकर होती है। इसके विपरीत उत्तरके आर्कटिक प्रदेशमें ऐसा नहीं है।

केप्टन हाल नामक अन्वेषकका कहना है कि वहाँ बंदूककी आवाज २० फुटकी दूरी पर मुश्किलसे सुनी जा सकती है। केप्टन मिल एक स्थान पर अपनी यात्राके प्रसंगमें लिखते हैं कि आर्कटिक प्रदेशमें ४० मील अधिकसे साधारण मनुष्य की दृष्टि नहीं पहुँच सकती। उत्तरी ध्रुवके अन्वेषक इसके विपरीत कहते हैं कि वे १५० से २०० मील तक आर्कटिक प्रदेशोंमें सरलतासे देख सकते हैं।

एक अमेरिकन साप्ताहिक पत्र 'हारपर्स विकली' के २० वीं अक्टूबर सन् १८९४ ई. के अङ्कमें सरकारी विषयके अन्वेषकोंके विषयमें लिखा है कि उत्तरमें 'कोलो रेडो इलेक्शन' पे माऊंट उनकम्प्रेगी (१४४१८) से 'माऊंट एलन' (१४४१० फुट) तक अर्थात् १८३, मीलकी दूरी पर वे लोग हेलियोग्राफ (पालिश चढ़ाये शीशे) की सहायतासे समाचार भेजनेमें सफल हुए।

यदि पृथ्वी गोल होती तो उपर्युक्त प्रयोग मिथ्या होता, क्योंकि १८३ मीलकी दूरीमें मध्य भागसे पृथ्वीकी ऊँचाई (गोलाईके कारण) २२३०६ फुट हो जाती, जो सर्वथा असंभव है। यदि पृथ्वी गोल होती तो इंग्लिश चैनलके बीचमें खड़े हुए जहाजकी छत परसे फ्रांसीसी तटके ओर ब्रिटिश तटके प्रकाशस्तम्भ (लाइट हाउस) दोनों ही स्पष्ट दिखाई न देते। इसी प्रकार बैल्डनमें बैठे हुए मनुष्यको पृथ्वी उन्नतोदर दिखाई पडती, किन्तु इसके विपरीत वह पृथ्वीको रकाबीकी भाँति समान देखता है।

सच पूछिये तो अब तक जितने मानचित्र बनाये गये हैं उनमें कोई दोष अवश्य है और उनकी प्राणालियाँ भी अपूर्ण हैं।

प्रसंगवश उनका विवरण भी नीचे दिया जाता है।

(१) मर्केटर प्रोजेक्शन—यह काफमेन नामक जर्मन द्वारा आविष्कृत प्रणाली है। इसमें उत्तरीभाग अपने वास्तविक आकारसे बहुत बड़े हो जाते हैं।

अंक : ४]

अंक अमेरिकन विद्वान्नी जोल

[७१]

(२) पोलवीड प्रणाली—यह प्रणाली मर्केटरसे बिल्कुल ऊलटी है। इसमें भिन्न भिन्न भागोंका क्षेत्रफल तो दिखाई पड़ता है किन्तु आकार बदल जाते हैं।

(३) कोनीकल प्रोजेक्शन—इससे ध्रुवके निकटवर्ती ऊँचे अक्षांशोंका ठीक नकशा नहीं बन पाता और ध्रुवको बिन्दु रूपमें नहीं दिखलाया जा सकता। लोनप्रणालीमें भी यह दोष है कि ध्रुवके समीप पृथ्वीके भाग परस्पर निकट हो जाते हैं और भूमध्य रेखा पर बहुत दूर।

(४) आर्थोग्राफिक प्रोजेक्शन—इसमें नकशेके बीचका भाग तो ठीक बनता है, किन्तु किनारेके भाग घने हो जाते हैं। ऊपर नीचेके भागोंमें भी त्रुटि रहती है।

(५) स्टोरिओग्राफिक प्रोजेक्शन—इसमें किनारोंका क्षेत्रफल असली क्षेत्रफलसे बहुत बढ़ जाता है।

इनके अतिरिक्त पोलिकोनिक् और सेन्सन प्लेमण्टीडके भी प्रोजेक्शन प्रसिद्ध हैं किन्तु वे सब भी दोषपूर्ण हैं। किसीमें क्षेत्रफल, किसीमें आकार और किसीमें स्थिति ही गलत है। ऐसी दशामें पृथ्वी नारंगीके समान गोल है यह कहना कहां तक युक्तसंगत है? जो कुछ भी हो “श्री जे. मेकडोनलकी वह नयी खोज (जो जैनधर्मानुसार है)” शीघ्र ही वैज्ञानिक जगतमें उथल पुथल पैदा करेगी।

—‘जीवन’ से

[अनुसंधान पृष्ठ : ६५ से चालू]

सोऽहमभ्यर्थितोऽत्यर्थं, टीका ठक्कुरभीषणैः ।

सिन्दूरप्रकरस्यास्याकार्षं चारित्रवर्द्धनः ॥ १० ॥ [सिन्दूरप्रकरवृत्ति]

टीकारचनासमयसूचकश्लोकाः—

कुमारसंभववृत्ति—गंभीरार्थकुमारसंभवमहाकाव्यस्य टीका मया,

वर्षे विक्रमभूपतेर्विरचिता दृग्गूणन्दमन्वैद्धिते ।

माघे मासि सिताष्टमीसुरगुरावेषोज्ज्वलिवो बुधाः,

संशोध्या क्वचिदन्यथा यदि भवेद्युग्माभिरेव स्फुटम् ।

सिन्दूरप्रकरवृत्ति—श्रीमद्विक्रमभूपतेरिषुं वियद्बौण्डेसंस्थापिते,

वर्षे राघसिताष्टमीगुरुदिते टीकामिमां निर्मलाम् ।

सिन्दूरप्रकरस्य चारु कुरुतो निम्नपितामासिवान् ।

दृष्टतैः कलितामन्यन्यधिषणश्चारित्रनामा मुनिः ॥ ११ ॥

नैषधटीका—तेनामुष्य विपक्षवादिनिकरा दुर्वारविश्वंभरा ।

भृल्लेखप्रमुणा शिवेषुंशैशैभृत्संख्याकृते वत्सरे ।

टीका राघवलक्षमाधवतिथौ शक्रेण वक्त्रे महा—

काव्यस्यातिगरीयसो मतिमतां श्रीनैषधस्यार्थदाः ॥ १२ ॥

वीरमपुर और नाकोडा तीर्थकी प्राचीनता

लेखक :—श्रीयुत भंवरलालजी नाहटा.

मुनिवर्य श्री. जयन्तविजयजीने जिस लगन, श्रम और तत्परताके साथ आबू तीर्थ और उसकी प्रदक्षिणामें आए हुए ब्राह्मणवाड़ा आदि ९६ स्थानोंके शिलालेखादिका संग्रह कर उनका इतिहास प्रकाशित किया, वह बहुत ही महत्वपूर्ण कार्य था, अन्य जैन मुनियोंके लिये वह आदर्श होना चाहिए। स्थान २ पर मुनिगण घूमते तो रहते ही हैं, यदि उनकी दृष्टि, जहाँ भी वे पथारे, वहाँके इतिहास और साहित्यकी खोजकी ओर रहे, तो जो काम लाखों रूपयों खर्च करके भी नहीं हो सकता, वह सहज संभव हो जाता है।

हर्षकी बात है, कि मुनि जयन्तविजयजीके शिष्य विशालविजयजी अपने गुरुके अनुकरणमें उनके कामको आगे बढ़ानेमें प्रयत्नशील हैं। कुछ महिनों पूर्व उनके लिखित “श्रीनाकोडा तीर्थ” पुस्तक मिली; तो मुझे बड़ी प्रसन्नता हुई। मुनिश्रीका इस सम्बन्धमें यह पहला प्रयत्न होने पर भी उन्होंने अच्छी जानकारी दी है। इससे भविष्यके लिये काफी आशा की जा सकती है। पर अभी तक इतिहासकी जो विशुद्ध दृष्टि चाहिए, उसकी कुछ कमी प्रतीत हुई। वास्तवमें वह गंभीरता पहुँचे बिना आ नहीं सकती। प्रथम प्रयासमें भूलें-स्खलना संशोधनके मार्ग प्रदर्शनके लिये एक महत्वपूर्ण विषय पर प्रस्तुत लेखमें प्रकाश डाला जा रहा है।

मुनिश्रीने प्रस्तुत ग्रंथके द्वितीय प्रकरणमें नाकोडा और वीरमपुरकी प्राचीनताके सम्बन्धमें जो दन्तकथा दी है, वह सर्वथा कल्पित है। उन्होंने विक्रम पूर्व दूसरी तीसरी शताब्दिके एक राजा वीरमदन्त और नाकोरसेनने अपने नामसे वीरमपुर और नाकोड़ा गाँव बसाया, और स्थूलिभद्र आचार्यको अपने नगरमें लाकर दो जैन मंदिरोंकी प्रतिष्ठा करवाई, आदि जितनी भी घटनाएँ सं. १३१३ तककी उन्होंने दी है, वे सारीकी सारी बातें गलत और कल्पित हैं। लोकापवादमें ऐसी कल्पित बातें प्राचीनताके मोहवश जोड़ी हुई बहुत पाई जाती हैं। इतिहास लेखकको उनमेंसे बड़ी सावधानीसे तथ्य निकालना पड़ता है। जरासी असावधानी हुई कि इतिहास, इतिहास न रह कर “गर्षोका खजाना” बन जाता है। आगे मैं इन दोनों नामोंकी प्राचीनताके सम्बन्धमें अपने विचार सप्रमाण उपस्थित कर रहा हूँ।

करीब १५ वर्ष हुए होंगे, मैं नाकोड़ाकी यात्राको गया था। तब वहाँके प्रतिमा लेखादिको मैं ले आया था, और “नाकोड़ा पार्श्वनाथजीके कतिपय शिलालेख” शीर्षक लेख तभीका लिखा हुआ, मेरे पास अब भी पड़ा है। अप्रकाशित रखनेका कारण यह है कि मुझे वहाँ कुछ लेख अशुद्धसे लगे अतः मैंने एकबार दुबारा देखकर ही प्रकाशित करना

अं३ : ४]

वीरमपुर और नाकोड़ा तीर्थकी प्राचिनता

[७३

उचित समझा। स्वर्गीय हरिसागरसूरिजीने भी वहाँके लेख लिये थे, तो उनसे भी मैंने उनके लिये हुए लेखोंकी प्रतिलिपि मंगवाई थी। सं. १९९८ चैत वदि ६ को जैसलमेरसे उन्होंने जो अपने लिये हुए लेखोंकी प्रतिलिपि मुझे भेजी थी वह अब भी उस लेखके साथ पड़ी है। मुनि विशालविजयजीने लेख पूरे नहीं लिये, मेरे संप्रहमें बहुतसे महत्त्वपूर्ण लेख नाकोड़ाके और भी हैं। उनके सम्बन्धमें तो फिर कभी प्रकाश डालूँगा। प्रस्तुत लेखमें तो वीरमपुर और नाकोड़ा नामोंकी प्राचीनताके सम्बन्धमें ही विचार किया जायगा।

“श्री नाकोड़ा तीर्थ” ग्रन्थके पृष्ठ २०में प्रकाशित सं. १५१२के शिलालेखमें “रावल श्रीवीरमविजयराज्ये” शब्द आता है। इस वीरम रावलके नामसे ही वीरमपुर नाम पडा ऐसी मेरी मान्यता है। इसके पहिले इस स्थान—ग्रामका नाम “महेवा” था। नाकोड़ा नाम तो और भी पीछेका होना संभव है। मेरे इस कथनका आधार यह है कि सं. १५०० से पहिले इस स्थानके वीरमपुर नाम होनेका कोई भी प्रमाण नहीं है। न नाकोड़ा तीर्थका ही कहीं उल्लेख मिलता है, जैसा कि आगे बताऊँगा। यहाँ पर शातिनाथ और महावीरके दो जैन मंदिर थे। नाकोड़ा पार्श्वनाथकी प्रतिमा उस समय वहाँ मूलनायकके रूपमें स्थापित होना कम ही संभव है। वर्तमानमें जो पार्श्वनाथजीका मंदिर है उसके शिलालेखसे भी यह सूचना मिलती है कि मूलतः यह मंदिर महावीरस्वामीका था। पीछे जब वर्तमान पार्श्वनाथजीकी प्रतिमा इस मंदिरमें मूलनायकके रूप प्रतिष्ठित हुई और वह मूर्ति बहुत चमत्कारी प्रतीत हुई तभीसे नाकोड़ा पार्श्वनाथ तीर्थके नामसे इस स्थानका महत्त्व बढा। इसी मंदिरके बाहरके मंडपमें सं. १६७८ का एक शिलालेख है, जिसमें स्पष्ट लिखा है श्रीमहावीरचैत्ये श्रीसंघेन चतुष्किका—कारितम् (ता)। श्रीनाकोड़ापार्श्वनाथप्रसादात्।”

इसी मंदिरके भूमिगृहके सं. १६६७ के शिलालेखमें भी लिखा है—“श्रीवीरमपुरवरे श्रीपार्श्वनाथश्रीमहावीरभूमिगृहे।

अर्थात् इस समय तक यह मंदिर महावीर चैत्य है, इसकी स्मृति बनी हुई थी। यद्यपि अधिक प्रसिद्धि नाकोड़ा पार्श्वनाथके नामसे हो चुकी थी। फलतः १६८१ के लेखमें “श्रीपार्श्वनाथजी चैत्ये” शब्द ही पाते हैं। संभावना यह है कि यह मंदिर तो महावीरस्वामीका ही था—पर भूमिगृहमें शायद पार्श्वनाथकी प्रतिमा होगी। मेरे ख्यालसे किसी बाहरी आक्रमणके प्रभाव महावीर प्रतिमा खंडित हो जाने पर पार्श्वनाथजीकी प्रतिमाको मूलनायकके रूपमें स्थापित कर दिया होगा या यह भी संभव है कि लोकापवादके अनुसार यह पार्श्वनाथजीकी मूर्ति आसपाससे प्रगट हुई हो या कालिद्रह (नागद्रह)में छिपाके रखी थी; वहाँसे लाई गई हो पर यह तो निश्चित है कि सं. १५५० से पहिले इस तीर्थकी प्रसिद्धि पार्श्वनाथ तीर्थके रूपमें

७४]

श्री. जैन सत्य प्रकाश

[वर्ष : २०

नहीं रही। मेरे इस मतका आधार यह है कि सं. १५२५में यहीं स्वर्गस्थ होनेवाले खरतर-गच्छाचार्य क्रीर्तिरत्नसूरिके शिष्य कल्याणचन्द्रने 'क्रीर्तिरत्नसूरि विवाहला' और 'क्रीर्तिरत्नसूरि चौपाई' बनाई, उसमें इन सूरिजीका जन्म सं. १४४९ में महेवेमें होनेका उल्लेख करते हुए लिखा है—

“ देश मरुमंडलं, खहिज अति उज्जलम्, महिम हेल्ई भासंति भालम्
तिलकु जिम सोहए बहुय जण मोहर, तिहां महेवापुरे विशालं ॥ ३ ॥
लोग धनवन्त गुणवन्त सुविशाल निकामिणी गढमढा वास सत्थं ।
दीसई जणपुरं जण पुरन्दरपुरं, भोगयं भरहसिरी दंसणत्थं ॥ ४ ॥
संती जिण वीरजण न(भ)वण धयवड़ मिसिण, तज्जुयन्तो परमं मोहसत्तुं ।
साहू जिण भणिय गुण अणदिणं गाजए राज राउपिण धम्मभत्तुं ॥ ५ ॥ ”

चौपाइमें—

“ महिमंडल पयडुउ घणरिद्धि, नयर महेवउ नर बहुबुद्धि । ”

अर्थात् मरुदेशके महेवापुरमें शांतिनाथ और महावीरके दो जिनालय थे। इन क्रीर्ति-रत्नसूरिको सं. १४८० में जिनभद्रसूरिने इस मेहवेमें ही उपाध्याय पद दिया था। वहाँ तक तो इस नगरका नाम महेवा ही था, यह विवाहला व चौपाईसे सिद्ध होता है। तदन्तर सं. १५२५में यहाँ इन सूरिजीका स्वर्गवास हुआ, उस प्रसंगका उल्लेख करते हुए विवाहला और चौपाइमें स्थानका नाम 'वीरमपुर' दिया है, उससे १५२५ से पूर्व यह नाम प्रसिद्ध हो गया, सिद्ध होता है। पर कब हुआ ? इसकी थोड़ी जांचकर लेनी ठीक होगी। जैसा मैंने ऊपर बतलाया है सं. १५१२ के लेखमें रावल वीरमके विजयराज्यका उल्लेख मिलता है। और इसी वीरमके नामसे वीरमपुर प्रसिद्ध हुआ, अतः सं. १५१२के कुछ पूर्व ही यह नगर वीरमने अपने नामसे महेवाके पास बसाया या। महेवाका ही नाम पलटकर वीरमपुर कर दिया। सं. १५०९ के पूर्व वीरमपुर नाम प्रसिद्धिमें आ गया था, यह जैन सत्यप्रकाश वर्ष १६ अंक १ में प्रकाशित स्वर्णाक्षरी कल्पसूत्रकी प्रशस्तिसे स्पष्ट है। (सं. १५०९ वर्षे श्रीवीरमपुरे कृतज्ञानपंचम्युद्यापनोत्सवैः।) अतः मेरी रायमें सं. १४८० के बाद और सं. १५०९ के बीच ही महेवेका नाम या महेवेके संलग्न नया नगर बसाया, उसका नाम रावल वीरमके नामसे वीरमपुर प्रसिद्ध हुआ होगा। अनेक राजाओंने अपने नामसे गाँव, नगर बसाये या पुराने स्थानोंका अपने नामसे नया नामकरण कर दिया, इसके एक नहीं सेकड़ों उदाहरण मेरी जानकारीमें हैं।

सं. १५३५ में कीर्तिरत्नसूरिके शिष्य शांतिरत्न, वीरमपुरमें पधारे थे, और जिनचंद्रसूरिने उन्हें वहाँ आचार्यपद देकर गुणरत्नसूरि नाम प्रसिद्ध किया। यह गुणरत्नसूरि विवाहलेसे ज्ञात होता है। वीरमपुर नाम प्रसिद्ध होजाने पर भी इसका पुराना नाम महेवा नगर मुलाया नहीं गया। फलतः आज तक भी इस नामकी प्रसिद्धि बराबर मिलती है।

नाकोड़ा नाम मेरे ख्यालसे पार्श्वनाथजीकी इस चमत्कारी मूर्तिके सम्बन्धित है, स्थानसे सम्बन्धित नहीं। इसीलिये जब यह मूर्ति मूलनायकके रूपमें यहाँ स्थापित हुई तभीसे नाकोड़ा पार्श्वनाथ तीर्थ प्रसिद्ध हुआ। इस मूर्तिकी यहाँ स्थापनाका समय निश्चितरूपसे तो नहीं कह सकता, पर सं. १५५० और १६०० के बीचमें ही इसकी स्थापना होना संभव है। विशालविजयजीने महिमासमुद्र रचित महेवानगर स्तवनकी ६ पंक्तियाँ पृष्ठ १८ में उद्धृत की हैं। उसके ऊपर जीर्णोद्धारकका नाम इन पंक्तियोंमें होना बतलाया है पर उद्धृत पंक्तियोंमें जीर्णोद्धारका सूचन न होकर जिनमूर्तियोंके बनाने (भराने)का ही उल्लेख है। इस स्तवनकी पूरी प्रतिलिपि भेजनेके लिये मुनिश्रीजीको दो पत्र दिये पर उसके प्राप्त न होनेके कारण यहाँ विशेष प्रकाश न डाला जा सका।

पृष्ठ २५ के सं. १६४७ के शिलालेखमें “वीरमजी आशाद वदी आठमको पाट बैठे” लिखा है, यह विचारणीय है। या तो ये रावल वीरम दूसरे होंगे या लेख पढ़नेमें कुछ गड़बड़ी हुई है।

वीरमपुर—महेवाका शांतिनाथ जिनालय तो आज भी विद्यमान है ही। इसका एक मंडप सं. १६१४ में बनाया गया जिसका लेख पृष्ठ २२ में छपा है।

तीसरे मंदिर विमलनाथ प्रासादका निर्माण १७ वीं शताब्दिमें ही हुआ है। सं. १६६७ के लेखमें “श्रीविमलनाथप्रासादे” शब्द मिलता है।

मुनि दर्शनविजयजीने पल्लीवाल जैन जातिका इतिहास (प्र० धर्मरत्न अंक ४—१२) में नाकोड़ा तीर्थको पल्लीवालोंने तीर्थ बतलाया है, पर वह सही नहीं है। कुछ शिलालेखोंमें “पल्लीवाल गच्छ”का नाम आ जानेसे ही यह तीर्थ पल्लीवालोंने नहीं हो जाता। उनके उपर्युक्त कथनके विरोधमें उन्हीं दिनों मैंने एक लेख ‘नाकोड़ा पार्श्वनाथजी क्या पल्लीवाल तीर्थ है?’ लेख लिखा था जो अप्रकाशित अवस्थामें मेरे पास पड़ा है।

Shri Jaina Satya Prakasha, Regd. No. B. 3801 શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

અંગે સૂચના

યોજના

૧. શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ દ્વારા 'શ્રી. જૈન સત્ય પ્રકાશ' માસિક ૧૯ વર્ષ થયાં પ્રગટ કરવામાં આવે છે.

૨. એ સમિતિના આજ્ઞવન સંરક્ષક તરીકે ડા. ૫૦૦] આં દાતા તરીકે ડા. ૨૦૦] આં સદસ્ય તરીકે ડા. ૧૦૧] રાખવામાં આવેલા છે. આ રીતે મદદ આપનારને કાયમને માટે માસિક મોકલવામાં આવે છે.

વિનંતિ

૧. પૂજ્ય આચાર્યોદિ મુનિવંશ અતુર્માસનું સ્થળ નક્કી થતાં અને શેષ કાળમાં જ્યાં વિહરતા હોય એ સ્થળનું સરનામું માસિક પ્રગટ થાય એના ૧૫ દિવસ અગાઉ મોકલતા રહે અને તે તે સ્થળે આ માસિકના પ્રચાર માટે ગ્રાહકો બનાવવાનો ઉપદેશ આપતા રહે એવી વિનંતિ છે.

૨. તે તે સ્થળોમાંથી મળી આવતાં પ્રાચીન અવશેષો કે ઐતિહાસિક માહિતીની સૂચના આપવા વિનંતિ છે.

૩. જૈનધર્મ ઉપર આક્ષેપાત્મક લેખો આદિની સામગ્રી અને માહિતી આપતા રહે એવી વિનંતિ છે.

ગ્રાહકોને સૂચના

૧. "શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ" માસિક પ્રત્યેક અંગ્રેજી મહિનાની ૧૫મી તારીખે પ્રગટ થાય છે.

મુદ્રક : ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ શાહ, શ્રી શારદા મુદ્રણાલય, પાનકોર નાકા, અમદાવાદ.

પ્રકાશક : ચીમનલાલ ગોહળદાસ શાહ.

શ્રી. જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ કાર્યાલય, જ્ઞેશિંગલાઈની વાડી, ધીકાંટા રોડ-અમદાવાદ.

૨. આ માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ ડા. ૩]

તથા રૂપિયા રાખવામાં આવ્યું છે.

૩. માસિક વી. પી. થી ન મંગાવતાં લવાજમના ડા. ૩] મનીઓર્ડરદ્વારા મોકલી આપવાથી અનુકૂળતા રહેશે.

૪. આ માસિકનું નવું વર્ષ દિવાળીથી શરૂ થાય છે. પરંતુ ગ્રાહક ગમે તે અંકથી બની શકાય.

૫. ગ્રાહકોને અંક મોકલવાની પૂરી સાવચેતી રાખવા છતાં અંક ન મળે તો સ્થાનિક પોસ્ટ ઓફિસમાં તપાસ કર્યા પછી અમને સૂચના આપવી.

૬. સરનામું બદલાવવાની સૂચના ઓછામાં ઓછા ૧૦ દિવસ અગાઉ આપવી જરૂરી છે.

લેખકોને સૂચના

૧. લેખો કાગળની એક તરફ વાંચી શકાય તેવી રીતે શાહીથી લખી મોકલવા.

૨. લેખો ટૂંકા, મુદ્દાસર અને વ્યક્તિગત દીકાત્મક ન હોવા જોઈએ.

૩. લેખો પ્રગટ કરવા ન કરવા અને તેમાં પત્રની નીતિને અનુસરીને સુધારોવધારો કરવાનો હક તંત્રી આધીન છે.